

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXII. KÖTET. 5. SZÁM.

KISÉRLET

AZ IDG. GUTTURÁLIS PROBLÉMA MEGOLDÁSÁRA

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

SCHMIDT JÓZSEF

*(Felolvasva a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1911 november 20-án
tartott ülésében)*

Ara 2 korona.

BUDAPEST.

1912.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.*

I. k. I. *Tel'fy*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'fy*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tárkányi*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász K.*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy F.*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbery*: A keleti török nyelvről. 20 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — II. k. V. *Tel'fy*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — VIII. *Gr. Kuun G.*: A sémi magánhangzókrol és megjelölésök módjairól. 40 f. — IX. *Szilády*: Magyar szófejtegetések. 20 f. — XII. *Szvorényi J.*: Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. III. *Szabó I.*: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — V. *Finály*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VII. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Schleichner Ágost, külső l. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldziher I.*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kuun G.*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. *Brassai*: Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — V. *Dr. Goldziher I.*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. *Budenz J.*: A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. (1873—1875.) — V. k. V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus I.*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VIII. *Barna F.*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre S.*: Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany L.*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — VI. k. I. *Mayr A.*: A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — IV. *Dr. Goldziher I.*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. 20 f. — VII. *Bartalus*: Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna*: A mordvaiak történelmi viszontagságai. 40 f. — IX. *Tel'fy*: Eranos. 40 f. (1876.) — VII. k. VI. *Tel'fy*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VIII. *Ballagi M.*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. (1877—1879.) — VIII. k. III. *Dr. Genetz A.*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — VII. *Mayer A.*: Az úgynevezett lágy aspiraták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. (1879—1880.) — IX. k. I. *Budenz J.*: Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — III. *Ballagi M.*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. (1880—1881.) — X. k. III. *Hunfalvy P.*: A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics*: Ertsük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi M.*: Baranyai Deesi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. *Dr. Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász K.*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisich M.*: Cationale et Passionale Hungaricnm. 60 f. — IX. *Jakab E.*: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich G.*: Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. 80 f. — XI. *Bartalus*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — XI. k. I. *Hunfalvy P.*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Tel'fy*: Újgörög irodalmi termékek. 80 f. — III. *Tel'fy*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. *Dr. Pozder K.*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbery*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy P.*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth B.*: Telegdi Miklós mester magyar catechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. *Dr. Kiss I.*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldziher*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna F.*: Vámbery Armin «A magyarok eredete» czívnű műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi M.*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbery*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1888—1894.) — XII. k. I. *Dr. Kont I.*: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. *Dr. Nagy*

* A hiányzó számok már elfogytak.

KISÉRLET
AZ IDG. GUTTURÁLIS PROBLÉMA
MEGOLDÁSÁRA

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

SCHMIDT JÓZSEF

*(Felolvasva a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1911 november 20-án
tartott ülésében)*

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására.

A GUTTURÁLIS PROBLÉMA MAI ÁLLÁSA.

Az idg. összehasonlító nyelvtudomány legérdekesebb és legnehezebb kérdése az ablaut mellett kétségkívül a gutturális probléma, a mely minden reá fordított fáradság daczára ma sincs véglegesen megoldva. A ma uralkodó elmélet, a mely csaknem általános felfogás szerint a problémának legkielégítőbb megoldása, mintegy negyedszázados vállalva végzett munkáságnak lassan-lassan kialakult eredménye [I. BECHTEL: Die Hauptprobleme der idg. Lautlehre seit Schleicher. 1892. 291. s köv. I. MANSION, Les gutturales grecques. 1904. 5—39. DUTOIT, Zur Geschichte und Kritik der Gutturaltheorie. 1906. 5—30.]. SCHLEICHER, a ki első ízben vetítette az idg. különnyelvek történeti fejlődését az idg. alapnyelv prähistoriai hátterére, Compendiuma különféle kiadásaiban [I.: 1861—62; IV.: 1876] még csak egyetlen gutturális sort vett föl. ASCOLI, FICK, HAVET, JON. SCHMIDT és mások fáradozásai által ez a föltevés oda módosult, hogy az idg. alapnyelvben két gutturális sor volt: egy 'palatális' és egy 'veláris'. Ebből a veláris sorból alkotta meg — ismét többeknek előzetes megsejtése és közreműködése után — BEZZENBERGER a maga *k*- és *q*-sorát [BB. 16. 1890. 234. s köv. I.], a mely utóbbi sornak THURNEISEN (IF. 4 : 264.) a 'labioveláris' nevet adta.

BRUGMANN a Grundriss I. kötetének második kiadásában [1897] habozás nélkül elfogadta az új elméletet, a mely aztán csaknem az összes indogermanisták egyhangúan vallott dogmája lett. Ezen elmélet szerint tudvalevőleg az idg. különnyelvek

állapota alapján három idg. alapnyelvi sort kell feltételezni; ezek a következők: 'palatális', 'veláris' és 'labioveláris', vö.

ói. *śatām*, av. *satəm*, lit. *szimtas* + gör. *ἑκατόν*, lat. *centum*,
óir *cét*, gót *hund* < idg. **k̑ntóm*

ói. *kravīh* 'rohes Fleisch', lit. *kraūjas*, ószl. *kr̥bь* 'Blut' +
gör. *κρέας*, lat. *cruor*, óir *crú* 'Blut', óizl. *hrár* 'roh, unge-
kocht' < idg. basis **q̑reuā*

ói. *kāh cid*, alb. acc. *kε*, lit. *kàs*, ószl. *k̑to c̑to* + gör. *πόθεν*
τίς, lat. *quis quō quā*, óir *cia*, újkymr. *pyw* 'wer? was?',
got. gen. *hvis*, F. *hō* stb. < idg. **q̑o-* **q̑ā-* **q̑i-*

E három gutturális sor különnyelvi elosztódása alapján két nagy alapnyelvi dialektus-csoport veendő föl: keleti és nyugati, (BRADKE nyomán:) *satəm*- és *centum*-csoport. A *satəm*-csoportban, a melynek tagjai az árja, örmény, albán, baltoszláv és thrako-phryg, a 'palatálisok' jobbára mint sibilansok jelentkeznek, a 'velárisok' és 'labiovelárisok' pedig összeestek s egyöntetűen mint *k*-hangok lépnek föl; a *centum*-csoportban, a melynek tagjai a görög, itáliai, kelta, germán és ó-illyr, a 'palatálisok' és 'velárisok' egybeesve mint *k*-hangok folytatódnak, a 'labiovelárisok' differenciálva maradtak s mint *q̑*-hangok jelentkeznek.

AZ URALKODÓ ELMÉLET KRITIKÁJA ÉS KIEGÉSZÍTÉSE.

Az imént röviden vázolt elméletnek nem is egy, hanem mindjárt két Achilles-sarka van. Az egyik az, hogy a reconstructio tényei nem hozhatók vele harmóniába (I.); a másik az, hogy az összes gutturális articulatiók alternálnának (II.).

I. A gutturálisok reconstructiója.

A satem-csoport alapján csak 'palatális' és 'veláris', a centum-csoport alapján csak 'veláris' és 'labioveláris' rekonstruálható vagy — mellőzve a szokásos terminusokat, a melyek a való tényállást némileg elhomályosítják — a reconstructio a satem-csoport alapján egy *k*- és egy palatalizált *ḳ*-sorra, a centum-csoport alapján egy *k*- és egy labializált *kʷ*-sorra utal. Ha mármost egyetlen satem-nyelv sem utal labializált *kʷ*-sorra s egyetlen centum-nyelv sem palatalizált *ḳ*-sorra, micsoda joggal következtem akkor, hogy a labializált *kʷ*-sor a satem-csoportban s a palatalizált *ḳ*-sor a centum-csoportban is megvolt — vagyis hogy a labializált *kʷ*-sor és a palatalizált *ḳ*-sor köz- és ős-idg. jelenség? Ha *ḳ* és *kʷ* csak keleti ill. nyugati idg. dialektismus, akkor annak a föltevésnek, hogy valamikor az egész idg. nyelvterületen megvolt, többé semmi alapja sincs, mert részleges jelenség alapján idg. alapnyelvi közösségre következtetni methodologiai hiba a legközségesebb fajtából (vö. HERMANN, KZ. 41. 1907. 57—60.).

E methodologiai hiba korrigálva volna, ha sikerülne kimutatni, hogy bármely idg. különnyelv alapján három gutturális

sor rekonstruálható. Idevágó kísérletek valóban történtek — és pedig A) a görög és latin, B) az albán és C) az örmény segítségével. Tekintettel a dolog alapvető fontosságára e kísérleteket a legaprólékosabb részletezéssel kell tárgyalnunk.

A) A görög és latin restructiója.

Mivel a centum-nyelvekben az idg. palatálisok és velárisok egybeestek, a priori várható, hogy a görög és latin nyelvben is egyöntetűen folytatódnak. Ezt tényleg fel is veszik — de azzal a hozzáadással, hogy a palatális tenuis $\hat{k}$ és a veláris tenuis q idg. μ előtt eltérő módon jelentkezik. Ha ez igaz, akkor a görög és latin nyelv alapján három gutturális sort lehet rekonstruálni.

1. a) A görög restructiója.

Azok az esetek, a melyekben általános feltevés szerint idg. $\hat{k} + \mu$ csoporttal van dolgunk, a következők (l. G. MEYER, Gr. Gr.³ 343. BRUGMANN, Grr. I.² 312. Gr. Gr.³ 43. KVG. 101. HIRT, Hb. 160. IF. 17, 389. stb.):

ἰππος: ói. *ásvalh* < *ekhos

dór πᾶσαοθαί: 'Gewalt über etw. bekommen', πᾶμα 'Besitz',

bæot τὰ πᾶματα stb.: ói. *švātrāh* 'gedeihlich, kräftig' < **kūā-*

Πανόψτα: sam. Κυανοφύων

πας ἄ-πᾶς: ói. *śá-švant-* 'jeder, all stb.' < **kūānt-*

Idg. $\hat{k} + \mu$ tehát úgy folytatódik a görögben, mint bizonyos körülmények közt idg. q^* ; vö.

πόθεν πῆ stb.: lat. *quō quā* stb. < idg. **q^o- q^uā-*

[ἰππος és bæot τὰ πᾶματα stb. esetében minden esetre feltűnő a geminata a várható -π- helyett, vö. ἔπειται < **seq^uetai*; l. erről alább 59—60.]

Hogy idg. palatális + μ és labioveláris a görögben általános összeesett, bizonyítja az, hogy idg. $\hat{g}h + \mu$ is úgy lép föl mint idg. qh^* (BRUGMANN, Grr. I.² 312. HIRT, BB. 24, 290. stb.):

θύρ, lesb. ῥήρ: lit. *žvėrīs*, ószl. *zvěř*, lat. *ferus* < **ghuēr-*

θείνω φόνος: lit. *genù*, ószl. *ženq*, lat. *of-fendo* < **qh^uen-*

Idg. $\hat{g}u$ és g^* kétségkívül szintén párhuzamosan fejlődött; egészen biztos példa, sajnos, nincs; de vö. mégis (THUMB, IF. A. XI, 23. WALDE, LatEtwb.² 745.):

δειλῆ: ói. *jvólati* 'brennt, flammt' < **ǵuel-*

δελφύς: lat. *volba vulva*, gót *kalbō* < **g^uelbh-*

τρίβω: óizl. *strykua* 'streichen' < **streig-u-*

ἀέθρομαι: ói. *tyđjati* 'verlässt' < **tieg^uo-*

Ezek után a priori várható, hogy idg. $q + u$ is úgy folytatódik mint idg. q^* . Ezzel szemben meglehetősen általános az a föltevés, hogy idg. $q + u$ folytatása a görögben κ (SOLMSEN, KZ. 33, 296. BRUGMANN, Grr. I.² 313. Gr. Gr.³ 43. KVG. 101—2, 158. stb.). A leggyakrabban előforduló példák ezek:

καπνός: [lat. *vapor*? lit. *kvāpas* 'Hauch', gót *af-hapjan* 'ersticken'

κοῖται κίσσα: [lat. *invītus*?], lit. *kvēczi* 'lade ein, invito', ópor. *quāits* 'Wille'

κάλπη 'Trab': ópor. *po-quelbton* 'knieend'

Azonkívül előfordulnak itt-ott még a következők (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 43. FEIST, GotEtwb. 152. FALK-TORP, Norwegisch-Dän. Etwb. 442. FEIST, id. m. 149. PRELLWITZ, GrEtwb. 210. THUMB, KZ. 36, 193):

κόλπος: óizl. *hualf*, agsz. *hwealf* 'Wölbung'

καρπός καρπάλιμος: gót *hairban* 'wandeln' stb.

κόβραλος κόβειρος: gót *hōpan* 'sich rühmen, prahlen' stb.

De mindezen példák bizonyító ereje úgyszólván semmi.

Tekintetbe veendő mindenek előtt a dissimilatio lehetősége: az egyetlen *κοῖται κίσσα* kivételével a többi esetekben a szó testében labialis következik (vö. PEDERSEN, KZ. 39, 441. HERMANN, KZ. 41, 53).

Megfontolandó továbbá a cons. + u + voc.: cons. + voc. alternatio lehetősége. Ez a lehetőség legalább egy esetben verifikálható. A gör. *κοῖται κίσσα* és ói. *kétah* 'Absicht, Wunsch' minden bizonynnyal összetartoznak, a mi különben csaknem általános meggyőződés is (vö. SOLMSEN, KZ. 33, 294. és 296. UHLENBECK, AiEtwb. 65. HIRT, BB. 24, 271. BERNEKER, Preuss.

Spr. 302. SlavEtwb. 128. WALDE, id. m. 391. TRAUTMANN, Alt-preuss. Sprachdenkmäler, 412. stb.). Mármost ói. *kētah* szókezdő consonansa nem lehet idg. *qu* (LEUMANN, SkrEtwb. 53, 102; vö. különben ói. *kváthati* 'kocht, siedet': gót *kapjan* 'schäumen'); ennél fogva a gör. *κοίται κίτσα* szókezdő consonansa is idg. *q* (vö. *καίτατα ὀρύγματα* Hes.: ói. *kēvatah* 'Grube'). Ha-sonló elbirálás alá eshetik *καπνός* is, már a mennyiben az ói. *kapi- 'Weihrauch' szóval kombinálható; LEUMANN (id. m. 53.) hangtani kifogása legalább a mi látószögünkéből nézve a dolgot elesik.

Ezek szerint a gör. $\kappa < \text{idg. } qu$ hangváltozást egyáltalában nem kell s hangphysiologiai szempontból nem lehet elfogadni. A palatális $\hat{k} + u$ és veláris $q + u$ között nem lehetett akkora kiejtésbeli különbség, hogy az előbbi csoport a görögben mint π , az utóbbi mint κ folytatódott volna. Hiszen a 'palatális' és 'veláris' megkülönböztetésnek a görög — mint centumnyelv — szempontjából semmi értelme s ha a 'palatális' és 'veláris' egyébként minden helyzetben megkülönböztethetetlenül összeesett, akkor semmiféle elképzelhető és kigondolható ratiója sincs annak a föltevésnek, hogy éppen az egyetlen idg. u előtt maradt differenciálva. Ha már a 'palatális' (tehát elül képzett) $\hat{k} + u$ is úgy folytatódik a görögben mint a 'labioveláris' (tehát hátul képzett) q^* , akkor lehetetlen föltenni, hogy a 'veláris' $q + u$ másképpen folytatódik, mert hiszen a 'veláris' q és a 'labioveláris' q^* articulatiójának helye teljesen egybeesik. Hmrt néhány helytelen latin etymon alapján feltette ugyan, hogy idg. $\hat{k}u$, qu és q^* differenciálva maradt (l. alább 11. l.), de megvallotta, hogy 'feltűnő' volna, ha idg. $\hat{k}u$ és qu különbözőképpen folytatódnék a görögben és a latinban (BB. 24, 289). PEDERSEN sem látta e föltevést beigazoltnak (KZ. 36, 306), sőt egyenesen kijelentette, hogy $\hat{k}u$ és qu a görögben és a latinban minden bizonynyal különbség nélkül összeesett (KZ. 39, 440). Végül HERMANN is az itt kritizált föltevés ellen fordult (KZ. 41, 53).

Ha valaki mindezek daczára mégis ragaszkodnék a gör. $\kappa < \text{idg. } qu$ hangváltozáshoz, nem tudná kimutatni, hogy $\hat{k}u$ és qu a görögben differenciálva maradt — és pedig azért nem, mert olykor idg. q^* is mint gör. κ folytatódik; vö.

gör. πῶς πότερος τίς: közgör. πολλά-κίς, ἰὼν κῶς κότερος stb.,
aiol ὄ-καί, dór ὄ-κα, thess. κίς κίς-κε δέ-κί stb.

Az a magyarázat, hogy πῶς τίς mellett ősgör. időben οὗτως οὗ κίς lépett föl s később különböző irányban kiegyenlítő-
dött (pl. BRUGMANN, Gr. Gr.³ 117. stb.), nem oly meggyőző,
hogy el kellene fogadni. A *k*-typus valószínűleg dialektismus
(vö. még πονεῖν: κονεῖν, Κιέριον: Πιέριον, Κόδνα: Πόδνα; l. SOLM-
SEN, KZ. 33, 297–298). Szükség esetén tehát még az is fel-
tehető, hogy idg. *qu* és *q** dialektikus folytatása *x*, de a folyta-
tódás még ebben az esetben is egyöntetű.

Ezek szerint az idg. 'palatális' és 'veláris' tenuis a görög-
ben minden helyzetben, tehát *y* előtt is összeesett. A görögből
tehát csak két gutturális sor mutatható ki: tiszta gutturális és
labializált gutturális (vö. HERMANN, KZ. 41, 53).

A. b) A latin rekonstrukciója.

Idg. palatális $\hat{k} + y$ a latinban kétségkívül mint *qu*, ill.
másodlagosan mint *c* lép föl; e hangváltozás felvételében az összes
tekintélyek megegyeznek (BRUGMANN, Grr. I.² 320. KVG. 158.
LINDSAY-NOHL, Die lat. Spr. 336. SOMMER, Hb. 227. STOLZ, Lat.
Gr.⁴ 107, 118. stb. stb.). A legjobb bizonyítékok ezek:

equos: ói. áśvak < **ekw̥s*

combrētum: lit. *szvėndrai* 'typha latifolia' < **k̥uendhro-*

Többé-kevésbé kétséges esetek (BRUGMANN, Grr. I.² 320.
LINDSAY-NOHL, id. m. 261. STOLZ, id. m. 107. WALDE, id. m. s. vv.):

queror questus: ói. śvásiti 'atmet' < **k̥wes-*

quinq̄uāre 'lustrare': lit. *szvánkus* 'anständig' < **k̥ueng̃u* v.

k̥ueng̃q-

queo: ói. śváyati 'schwillt an, wird stark' < **k̥uei-*

Idg. *k̥u* tehát úgy lép föl a latinban, mint idg. *q** (*sequi-*
tur: gör. ἔπεται, ói. śacatē < **śéq̃*etai*) s minden helyzetben
osztozik ennek sorsában:

equos: *ecus* = *sequuntur*: *secuntur*

combrētum < *quemfrētum = *colo* < **q̃*élō*

[E jól megalapozott és hangphysiologiai szempontból teljesen megnyugtató latin hangtörvényhez egyetlen szó nem igazodik: *canis*. Ha ez a szó csakugyan a **k̑uen-* (ói. *švā šínah*, gör. *κύων κυνός* stb.) többől való, a miben nagyon lehet kételkedni (vö. lyd *Καν-δαύλης*? HIRT, Die Idg. 599) — akkor semmi esetre sem < **k̑uonīs* (WALDE, id. m. 137), hanem < **k̑uenīs* = lat. **quanīs*, a mely alak analogikus úton transformálódott (Nyelvtud. I. 259. FAY, IF. A. 27, 122) vagy dialektikus forma (SOMMER, id. m. 228. ERNOUT, Les éléments dialectaux du vocabulaire latin. 72, 138), minden esetre olyan, a mely *u* elemét valami módon elveszítette (HIRT, IF. 17, 389–390). — A lat. *vitrum* és ói. *švitrah* 'weiss' stb. szavaknak HIRT (BB. 24, 289. IF. 17, 389) és PEDERSEN (KZ. 36, 306) daczára semmi közük egymáshoz (WALDE, id. m. 845. FAY, IF. A. 27, 122).]

A *k̑u* és *q̑* egyöntetű folytatódását a többi itáliai dialektusok is igazolják. vö.

osc. *Epid̑is*, lat. *Equitius* < **ek̑uo-*

osc. *petora*, lat. *quattuor* < **q̑etuer-*

Hogy idg. palatális + *u* és labioveláris egyáltalában összeesett a latinban, mutatja az, hogy idg. *gh̑u* és *qh̑* közös folytatása: *f*; vö. *ferus* < **gh̑ueros*: *of.fendo* < **qh̑en-* (l. fönnebb 6).

Ezek után a priori várható, hogy idg. *qu* a latinban szintén *qu* alakban jelentkezik. Ezzel szemben meglehetősen általánossággal vallott nézet az, hogy idg. szőkezdő *qu* latin folytatása: *v* (WIEDEMANN, IF. 1, 255–57. JOH. SCHMIDT, KZ. 32, 405. BRUGMANN, Gr. I.² 321, 574. KVG. 103. LINDSAY-NOHL, id. m. 342. SOMMER, id. m. 327. HIRT, IF. 17, 389–90. STOLZ, id. m. 108. WALDE, id. m. s. vv. stb.). Az etymologiai anyag mindössze ennyi:

vannus: ófn. *hwennen* < **hwanian* 'schwingen, schütteln'

vapor: [gör. *καπνός*?], gót *af-hapjan* 'ersticken, auslöschen', lit. *kvāpas* 'Hauch, Dunst'

vīs (2. sg.), *in-vītus*, *in-vīto*: lit. *kvēcù* 'lade ein, invito', ópor. *quāits* 'Wille'

Ez az anyag azonban egészen másképpen kombinálható és kombinálendő (vö. WALDE, id. m. s. vv. FAY, IF. A. 27, 122):

vannus < *ust-no-s: ófn. *wadal wedil* 'Werkzeug zum Wehen',
lit. *vėtyti* 'Getreide worfeln'

vapor: óisl. *váfa* 'vibrate', *vafra* 'sich hin- u. herbewegen',
kfn. *wabern*

rīs, Duenos-inscr. *vois* = ói. *vēši* 'verfolgst, strebst zu'

in-rītus = ói. *abhi-vītaḥ* 'erwünscht'

Ha a hátralévő *in-rīto* semasiologiai szempontból csak-
ugyan nem volna a *rīs in-rītus* szókkal egyesíthető, a mit nem
hiszek, akkor a *rīs* 'erő' vagy *rīto* szókkal lehetne kísérletet
tenni. — HERMANN kijelentésén, hogy megfelelő etymológiák
hijában idg. *u* csak a *rīs* és *in-rīto* szók számára postulálható
(KZ. 41, 55), csak csodálkozni lehet. E különös kijelentés taian
a tőle proponált megoldási mód kedvéért történt, mely szerint
a fennforgó esetekben a latin *v* < praetaliai *gu*, ez meg pra-
etaliai *ku* 'mellékalakja'. Szerinte tehát tenuis: media alterna-
tíóról volna szó, a mi magában véve nem volna lehetetlen, de
ezúttal teljesen fölösleges.

A lat. *v* < idg. *qu* hangváltozás felvétele tehát semmi-
képpen sem igazolható s a latin történeti hangtan látószögéből
nézve egészen hallatlan és képtelen. A mit fönnebb a görögről
mondottunk, mutatis mutandis — és még inkább — a latinról
is igaz. A vitatott hangváltozás csak egyetlen föltevással volna
igazolható — azzal, hogy az idg. *qu* hangcsoportban a *u* elem
zöngés volt s a gutturális maga elveszett (mint *venio*: gör.
βαίνω < **q^hemjō* esetében), a mi megint azt a föltevést vonja
maga után, hogy idg. *q^h* = lat. *qu* labiális eleme zöngétlen
volt (HIRT, BB. 24, 289. IF. 17, 392). De ilyen hol zöngés,
hol zöngétlen *u* teljesen önkényes chimæra, a melyet PEDERSEN
bár eleinte elfogadta (KZ. 36, 306) — később elvetett (KZ.
39, 440) s HERMANN is visszautasított (KZ. 41, 54). — Ha to-
vábbá az idg. *qu* csoport *u* eleme zöngés volt, akkor a *k_u* cso-
port *u* elemének is zöngésnek kellett lennie; ezt persze HIRT
fel is teszi, de felfogását csak az egyetlen *vitrum* szó (helytelen)
etymonjával tudja támogatni, míg a vele ellenkező *queror* és
combrētum szavak bizonyító erejét czáfolni képtelen (BB. 24,
289) s a feltevésére egyenesen végzetes *equos* szót fel sem említi.
PEDERSEN nem meri ugyan eldönteni, hogy idg. *k_u* és *qu* latin

reflexe *v-e* vagy *qu* (KZ. 36, 306), de arról ő is meg van győződve, hogy ha a *vapor* esetében *q* tűnt el, akkor hasonló körülmények közt *k* is eltűnt volna (KZ. 39, 441) — és pedig azért, mert *kū* és *qu* a latinban, valamint a görögben is, megkülönböztethetetlenül összeesett, a mi HIRT nézete is (BB. 24, 289). De ha *kū* és *qu* egybeesett s ha *kū* latin folytatása biztosan *qu* (resp. *c*), akkor idg. *qu* latin folytatása sem lehet egyéb mint *qu* (resp. *c*).

Ez a latin *qu* < idg. *qu* hangváltozás azon kívül, hogy hangphysiologiai és hangtörténeti szempontból a priori jogosult, néhány egészen elfogadható etymonnal támogatható. Ezek a következők:

quatio < *quatjō: ói. *kvāthjati* 'macht sieden', [gör. *πάσσω*?] gót *krappjan* 'schäumen' (ZUPITZA, Germ. Gutt. 56. FEIST, GotEtwb. 151. PRELLWITZ, GrEtwb. 367)

queror < *qu-es-ōr: gör. *κράω* [ói. *káuti* 'schreit', ószl. *kujati* 'murren'] (BRUGMANN, Gr. I.² 320. II.¹ 1021, 1026. — WALDE id. m. 633 kifogása a fönnebbiek után elesik)

quaero: ópor. *quāits* 'Wille' (FAY, IF. A. 27, 122).

culpa, ólat. *colpa* < *quolpā: ópor. *po-quelbton* 'knieend', lit. *klupóti* 'knieen', *klūpti* 'stolpern', lett *klupt* 'stolpern, fehlen, irren' < **qlup-* < **qulp-* < **quelp-*; *colpa* < *quolpā = *colus* < **q*olos* (WALDE, id. m. 209 kifogása indokolatlan)

[E kifogástalan hangtörvényhez egyetlen szó nem igazodik: *cāseus*. Ha ez a szó idg. *qu* hangesoporttal kezdődött (cf. ószl. *krasъ* 'fermentum' stb. WALDE, id. m. 136—37), akkor csak dialektikus forma lehet mint *canis* (SOMMER, Hb. 228. ERNOUT, id. m. 137. FAY, IF. A. 27, 22), mindenesetre olyan, a mely *u* elemét valamiképpen elveszítette (HIRT, IF. 17, 390) — mert WALDE alapalakja: **qu(u)āt(h)-* 'mit silbischem *u* . . . , das im Lat. sekundär unsilbisch wurde und . . . schwand' (!) — nem egyéb halva született monstrumnál. De egyre erősebb a gyanúm, hogy a *cāseus* szónak sohasem volt *u* eleme; vö. török-tatár *kaṭik* 'lac concretum'?]

Idg. *qu* tehát úgy folytatódik a latinban mint idg. *kū*: idg. 'veláris' és 'palatális' *u* előtt sincs differenciálva. Így hát a latinból is csak két gutturális sor mutatható ki: tiszta gutturális és labializált gutturális (vö. HERMANN, KZ. 41, 55—56).

B) Az albán reconstitúciója.

Az albán nyelv helyzetét tudvalévóleg csak újabb időben határozta meg G. MEYER (Die Stellung des Albanesischen im Kreise der idg. Sprachen. BB. VIII. 1883. 185-195. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. 1891. Albanesische Studien, III.: Lautlehre der idg. Bestandteile des Albanesischen. 1892) - kimutatván, hogy e nyelv a roppant mennyiségű idegen elemek daczára egészen önálló idg. idióma, és pedig satəm-nyelv, a melyben az idg. palatálisok nagyjában mint sibilansok lépnek föl, a velárisok és labiovelárisok pedig összeestek s mint *k*-, palatális vokálisok előtt mint *k*-hangok jelentkeznek. E tanítást az indogermanisztika főntartás nélkül elfogadta.

A vélemények csak akkor kezdtek megoszlan, miután H. PEDERSEN Die gutturale im Albanesischen cz. értekezése megjelent (KZ. 36. 1900. 277-340). E szerint az albánban mind a három gutturális sor meg van különböztetve, a mennyiben a tiszta veláris *q* *g* *gh* mint *k* *g*, resp. mint *k* *g* folytatódik, a labioveláris *qʰ* *gʰ* *ghʰ* ellenben eredeti palatális vokálisok előtt sohasem *k* *g*, hanem mindig *s* *z* (id. h. 305-306). E differenciálódás physiologiai ratiója az volna, hogy az idg. labiovelárisok az albánban - a mint állítólag a görögben is - teljes zöngétlen consonantikus *u* elemet fejlesztettek magukból, a mely a velárisal egyetemben palatalizálódva *ü* lett s mint ilyen hozta létre az *s* *z* sibilansokat. Azzal különben, hogy ez a ratio helyeslésre talál-e vagy nem, PEDERSEN igen keveset törődik - a mint hogy nemsokára vissza is vonta (KZ. 39, 440) -, 'denn die belege sind ganz unzweideutig' (KZ. 36, 307). Az 'egészen kétségtelen' esetek közül négy egészen biztos, öt nem egészen olyan (id. h. 321).

Vegyük bonczkés alá a négy egészen biztos esetet.

1. *pese* [geg. *pēsē pēs*] 'öt' (id. h. 307-309)

PEDERSEN szerint e szó - *ε* vokálisától eltekintve, a mely az előző és következő számnevek hatása alatt jött létre - közvetlenül a köv. alakok mellé állítandó:

ói. *pāñca*, av. *panča*, újp. *pañ*, gör. πέντε [**pénqʰe*]

Előre kell bocsátanom, hogy az albán számnevek dolga rendkívül bonyolult (l. MEYER, Alb. Stud. II.: Die alb. Zahlwörter. 1884). Az első tíz alapszámnév az egyetlen *tre tri* kivételével vagy homályos, ill. idegen eredetű vagy nem az eredeti idg. alapszámnév folytatása: *ñe* '1' etymonja ismeretlen, *dü* '2' hangalkata talányos, *katre kater* '4' a kölcsönzött lat. *quattuor*, ill. vulg. lat. *quattor* (MEYER, Alb. Etwb. s. vv. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 1911. 7, 9, 13); *ğaste štate tete nende ðjete* '6 10' idg. collectivumok, a melyek közt azonkívül legfőlebb *ðjete* eredeti, a többi analogikus újítás (PEDERSEN, id. h. 284. BRUGMANN, id. m. 22).

Ily körülmények között arra nézve, hogy az ugyancsak homályos hangalkatú alb. *pese* csakugyan idg. **pénq²e* közvetlen és minden alteratiótól ment folytatása, semmi biztosítékunk nincs. S a mennyiben az alább következő magyarázati kísérlet nem volna kielégítő, meg kell szívelelni G. MEYER szavait: 'Wo daher bei der phonetischen Untersuchung eines Zahlwortes ein Rest übrig bleibt, der in der Rechnung nicht rein aufgeht, da müssen wir einen fremden, hemmenden oder treibenden Einfluss annehmen, der ja freilich nach verschiedenen Richtungen hin gesucht, vielleicht vorläufig oder überhaupt nicht gefunden werden kann' (Alb. Stud. II, 26).

Nézetem szerint azonban egyelőre egészen komolyan számba jöhet a *pese* eredetéről ez idő szerint vallott nézet, a melynek atyja G. MEYER. E szerint alb. *pese* oly collectivum, mint a fönebb említett *ğaste* stb. s végelemzésben oly képzés mint ői. *panktih* 'pentas', ószl. *petь* < **pénq²tis*. Az albánban persze **pete* **pete* volna várható (vö. *nate*: ői. *nákti* < **noq²tis*). Itt az a föltevés segíthet, hogy idg. **pénq²tis* az albánban mint **penq²tĩa*, resp. **penqtĩa* lépett föl, miből **pentĩa* **pentie* (MEYER, Alb. Stud. III. 5, 25. Alb. Etwb. 329. BRUGMANN, Grr. I.² 278, 620. II. 2.² 17. WALDE, LatEtwb.² 635). A továbbképzéshez vö. többek közt alb. *mbese* 'Nichte' < **n(e)pötĩa* (BRUGMANN, Grr. I.² 278. WALDE, id. m. 516 stb.):

idg. **nepötis* [ólit. *nepotis*]: alb. **nepötĩa* [*mbese*] =

idg. **penq²tis* [ószl. *petь*]: alb. **penq²tĩa* [*pese*]

A továbbképzés támogatására felhozott analógiák erejét

PEDERSEN mindenféle lehetőségek felvételével akarja gyöngíteni, a melyek mérlegelésébe annál kevésbbé érdemes belemenni, mert PEDERSEN egyenesen kijelenti: 'Aber selbst wenn wirklich bisweilen im Albanesischen eine erweiterung des idg. suffix *-ti-* zu *-tjā* anzunehmen wäre, so wäre sie doch für das zahlwort *pesε* abzuleugnen' (l. c. 309). Miért? Mert a *pesε* után következő számnevek suffixuma nem *-tjā*, hanem *-ti-* (id. h. 368)! Ámde ki mondhatja meg, hogy hol van egy analogikus újításnak a határa? És hátha úgy áll a dolog, hogy *gašte* < **gies-te* alapalakja szintén **sčks-tjā*? Egy ilyen alapalak, a melynek *t* eleme a megelőző *s* miatt nem assibilálódhatott, a 7–10 számnevekben is feltartóztathatta az assibilálódás folyamatát.

Mindez csupa feltevés, de semmi esetre sem oly erőszakos, mint az, a mit PEDERSEN akar. BRUGMANN közlési módja az etymon szerzője nevének felemlítése elárulja, hogy PEDERSEN felfogásának helyességéről szintén nincsen meggyőződve.

2. alb. *sa* 'wie viel?', *si* 'wie?' [*t-sili* 'welcher?'], *se* 'was?' [*nga se* 'wovon?', *me se* 'womit?', *mbε se* 'woran?', *per se* 'wofür?']

PEDERSEN szerint 'a priori igen valószínű', hogy e szavak az idg. **q^o-* **qⁱ-* pronomen interrog. tövéből valók (id. h. 309–318), és pedig:

si < **q^{ei}* [vö. dór *πσι* 'wo?']

sa < **qⁱiōd*: vö. skr. *kīyant-* 'wie gross?'

se < **qⁱiōd*, resp. a **q^oōd* [vö. lat. *quō*] abl. sg. analogikus átalakítása

Nézetem szerint a priori gyanús, hogy a pronomen interrogativum (nom. *kus*, gen. dat. abl. *kuj kujt*, acc. *kε*) tövéből képzett alakok közt olyanok is vannak, a melyek palatalizált gutturálissal kezdődnek: *küş* 'wie?' és *kε* pron. relat. indecl. PEDERSEN szerint *küş* < idg. **q^uū*, *kε* < idg. **q^oōd* s a theoriája értelmében várható *s* helyett fellépő *k* oka az, hogy a palatalizáló *ū* és *ε* magánhangzók itt veláris vokálisokból keletkeztek (id. h. 328). Ámde idg. **q^uū* [ói. *kū* 'wo?'] nyilván már az ősbánban is csak mint **q^uī* léphetett föl [cf. alb. *mī θī tī* = lat. *mūs sūs tū*; PEKMEZI, Alb. Gr. 20] s ha már-

most idg. és állítólagos ős-albán $*(o)q^*i$ PEDERSEN szerint az albánban *sü* lett (l. alább), akkor ős-alb. $*q^*i$ alakból sem lehetett egyéb mint $*sü$. A mi pedig az alb. *kε* idg. $*q^*ōd$ alakját illeti, ez bizonyynyal nem helyes, mert idg. *ō* albán reflexe: *e* (vö. alb. *ne* = lat. *nōs*, alb. *te* 'wo, während, indem' < $*tōd$, geg. *ke* 'wo' < $*q^*ōd$; l. MEYER, Alb. Etwb. 218, 425. BRUGMANN, I.² 148. PEKMEZI, id. m. 21).

Mindez nem igen biztat arra, hogy a régi csapást elhagyjuk. MEYER a fönnebbi szókat egy demonstratív tövel hozta össze, a melynek származékai: *si-rjet* 'heuer', *sot* < $*so-dite$ 'heute', *sōnde* < $*sō-nate$ 'heut Abend, heut Nacht', s az idg. $*kō-$ $*kī-$ tövel kombinálta, honnan lit. *szis*, ószl. *sb* 'dieser', gör. *κσις*, lat. *cis*, gót *himma hina* (Alb. Etwb. 383). Noha újabban arra hajlanak, hogy az idézett *si-rjet*, *sot* és *sōnde* az idg. $*to-$, resp. $*tō-$ pronominális tö származékai (PEDERSEN, id. h. 314. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 320), a szőnyegen forgó *si sa se* ennek daczára még mindig összefügghetnek az idg. $*kō-$ $*kī$ pronomen demonstrativummal. Hangtani szempontból legalább semmi nehézség sincs.

Egy nehézség minden esetre van s ez az, hogy miképpen fejlődhetett ki az albánban a demonstratív jelentésből az interrogatív használat. Ezt a nehézséget maga PEDERSEN oszlatta el valamikor azzal a magyarázattal, hogy a pronomen demonstrativumot relativumul használták [mint a görögben, írben és germánban: BRUGMANN, id. m. II. 2.² 348], aztán előbb kérdő mellékmondatban, majd kérdő főmondatban alkalmazták. Ezt a szellemes magyarázatot PEDERSEN gutturális theoriája miatt visszavonta (id. h. 316) — azzal az indokolással, hogy az átmenet a demonstratív jelentésről a relativumra elég gyakori ugyan [az albánban is *te* = *teku* 'wo'], de a további átmenet a kérdő jelentésre hallatlan s még hallatlanabb a tovább felveendő átmenet a határozatlan jelentésre (alb. *tsa* 'etwas' = articulus + *sa*). De a dolog talán nem is olyan feltűnő. Egyes nyelvekben, pl. a latinban, az interrogatív, relativ és határozatlan használat egy töből hajtott ki — igaz, hogy a pronomen interrogativumból, de azon szoros kapcsolatnál fogva, a mely a három pronominális kategória közt fönnáll, nem lehetetlen, ha mindjárt hallatlan is, hogy az albánban a demonstrativumból kelet-

kezett relativum jutott interrogativ és határozatlan szerepkörhöz [vö. a lat. *ut* fejlődését: WALDE, LatEtwb.² 863].

A régi etymon tehát semmi esetre sem olyan feltűnő, mint a PEDERSEN-féle reconstructio, a melyet egyébként BRUGMANN is az 'eventuell' és 'vielleicht' kifejezésekkel említ föl (id. m. II. 2.² 349). Egyébként nincsenek-e minden nyelvben magyarázhatatlan jelenségek? PEDERSEN, a ki mindent meg akar magyarázni, a *kuš* 'wer?' pronomen *š* eleméről csak ezt tudja mondani: '*š* muss rest eines nicht näher zu bestimmenden pronominalen elementes sein' (id. m. 317).

3. *sü* [*si*] 'Auge'

A szó etymonja PEDERSEN szerint (id. h. 318–320):

lit. *akis*, ószl. du. *oči*, örm. pl. *ačk'* < idg. **oq^wi*.

MEYER etymonja ez volt (Alb. Etwb. 383–84):

ószl. *sinąti* 'erglänzen', *sinь* 'hell, licht'.

Az alb. szó kezdő consonansa tehát palatális volt (BRUGMANN, id. m. I.² 102). HIRT adaléka: ahd. *skīnan* (BB. 24, 263) minden esetre távoltartandó, mert gyökere **s^hkei*, a honnan alb. *hē hie* 'Schatten' (MEYER, Alb. Etwb. 149–50. BRUGMANN, id. m. I.² 555, 556, 758. FEIST, GotEtwb. 237, WEIGAND-HIRT, DWb. 691). MEYER etymonja még mindig tartható. PEDERSEN szerint ugyan az alb. *sü* [*si*] töve nem **sin* — a mint MEYER [és HIRT] felteszi —, hanem a szó flexiójából és származékaiból 'mit ziemlicher sicherheit' az tűnik ki, hogy töve vagy legalább gyökere vokálisra végződött, a mennyiben a szó pl. a hátratett articulus-sal ellátva: *sü-u* [*si-u*]. E mellett azonban előfordul tosk. *sir-i* < **sin-i*, geg. *sin-i* is, a melyek bizonyosságát PEDERSEN nem bírja megingatni. Tekintetbe veendő továbbá, hogy egytagú szókban szóvégi *n* közvetlenül a főhangsúly után eltűnik ugyan, de a hátratett articulus csatlakozásakor megint előtűnik, vö. *ji* 'Busen': *ji-r-i* < **jin-i*: lat. *sinus*; *hi* 'Asche': *hir-i* < **hin-i*: lat. *cinis* stb. (MEYER, Alb. Stud. III. 67. BRUGMANN, id. m. I.² 365. PEKMEZI, Alb. Gr. 24).

Másrészt PEDERSEN etymonja nem igazolható. Ha ugyanis idg. **oq^w-* szókezdő vokálisának hiányán túltesszük magunkat

[vö. *tetε* '8' < **(o)k̑tō-ti-* stb. BRUGMANN, id. m. I.² 971], tekintetbe veendő, hogy idg. **oq**- mellett **oḱp-* is előfordul [ói. *ákši*, av. *aši*, bööt *ἄκαλλος*: BRUGMANN, id. m. I.² 790]. Idg. *k̑p* pedig az albánban mindenesetre *s* lett; erre mutat az egyetlen netalán idevágó eset is: alb. *arí* 'Bär' < **arsi*, vö. gör. *ἄρκτος*, lat. *ursus* < **ursos*, ír *art* stb. < **ark̑pos* (BRUGMANN, id. m. I.² 790, 793; — az *s* eltűnéséhez vö. pl. alb. *ter* 'ich trockne an der Luft': gör. *τέρσομαι* stb. BRUGMANN, id. m. I.² 758). Az alb. *si* tehát igen egyszerűen idg. **(o)ḱpī* alapalakra is vissza volna vihető. Sőt a ki van oly bátor mint PEDERSEN, az alb. *si* és *sir-i* < **sin-i* dubletteket akár idg. dithematiszus reflexének foghatja föl (ói. *ákši*: gen. *akšnāh* = alb. *si*: *sir-i* = idg. **(o)ḱpi*: gen. **(o)ḱpnés*). — PEDERSEN a vokalizmusból is szeretne tőkét kovácsolni. Szerinte az alb. *si* dialektizmus; a szabályszerű alak: *sü*, a melynek *ü* vokálisa *i*-ből fejlődött ugyan, de egyenesen azért, mert labiális hang [t. i. a labioveláris *q** ajakkerekítése!] előzte meg. Az alb. *sü* alapalakja tehát **(o)q^ui*. E föltevással azonban diametraliter ellenkezik a fönnbbi *si* < **q^uei* 'wie?', a mely soha és sehol sem **sü*! PEDERSEN ellenvetése, hogy *si* 'wie?' *i* eleme idg. *ei* diphthongusra, *sü* 'Auge' *ü* eleme idg. *ī* vokálisra megy vissza, képtelenség, mert *ei* és *ī* palatalizáló ereje között nincs és nem lehet kimutatható különbség.

4. *zjarm* 'Hitze', *zjaṛ* 'Feuer'

PEDERSEN etymonja a következő (id. h. 320—321):

ói. *gharmāh* 'Hitze', av. *garəma-* 'warm', újp. *garm*, örm. *ĵerm* 'warm', gör. *θερμός*, lat. *formus*, gót *warms*, ópor. *gorme* 'Hitze' [idg. *qh^uermos*]

lat. *furnus*, or. *γορνῶ* 'Herd' etc. [idg. **qh^uernos*]

Nem palatalizálódott a gyökér e szóban: *n-groh* 'ich wärme'.

PEDERSEN új etymonja, annak daczára hogy sokan elfogadták (FEIST, GotEtwb. 309—310. BOISACQ, Dict. étymologique de la langue grecque. 341. BERNEKER, SlavEtwb. 234. WALDE, LatEtwb.² 309) — teljesen fölösleges. A régi etymon (MEYER, Alb. Etwb. 321. Alb. Stud. III. 18. BRUGMANN, id. m. I.² 566. HIRT, BB. 24, 243) a következő volt:

lit. *žarýjos* 'glühende Kohlen', ópor. *sari* [ejtsd: *zari*] 'Glut'
 < *gher-

Ez etymon ellen PEDERSEN azt hozta föl, hogy a *gher-gyökér családjához tartozó szók alapjelentése 'glänzen', míg ez a jelentés a **gh^her*-gyökér családjában nem vagy legfőlebb igen ritkán fordul elő. A fő az, hogy mégis előfordul — nem csak a tőle idézett ószl. *žeravъ* 'glühend', hanem az ói. *ghr̥nōti* 'leuchtet, glüht' szóban is. [E jelentésváltozáshoz vö. litv. *svidėti* 'glänzen', lett *swist* 'hell werden': óisl. *suīða* 'brennen, sengen'; WALDE, id. m. 710.] Az albán szók alapalakja tehát: *ghermos, ill. *ghernos, a melyekkel *n-groh* < **gh^hrēsķō* gutturalis alternatio révén függ össze (HIRT, BB. 24, 243).

Így áll a dolog PEDERSEN 'egészen kétségtelen' bizonyítékaival. Ezek után a többi öt kevésbé biztos eset analysisét — már hely szűke miatt is — elengedhetjük magunknak. Igazán meggyőző ereje egyetlen példának sincsen. PEDERSEN decretorius kijelentései az esetek többségében egészen kétséges dolgok, pusztán lehetőségek, valószínűs nyílt kérdései a tudománynak s részben csak ad hoc, az elmélet kedvéért történtek.

Másrészt egy csöppet sem nehéz kimutatni, hogy a labioveláris *q^h* *g^h* *gh^h* palatalis vokális előtt PEDERSEN elmélete ellenére mint *k* *g* folytatódik.

Az elmélet útjában álló esetek között PEDERSEN szerint csak egyetlen-egy olyan van, a melylyel érdemes komolyan foglalkozni. Ez az eset: alb. *jan* 'ich jage, verfolge' (id. h. 330—331). Ezt az alb. szót kezdettől fogva a mai napig mindenki a köv. baltoszláv szavakkal vetette össze:

lit. *genù* 'treibe, jage', ószl. *ženq* 'treibe'

(MEYER, Alb. Stud. III. 7, 84, 85. Alb. Etwb. 136. BRUGMANN, id. m. I.² 591. HIRT, BB. 24, 243. PEKMEZI, Alb. Gr. 31) — még azok is, a kik a fönnebbi *zjarm* < **gh^hermos* etymont elfogadták (WALDE, id. m. 224. BOISACQ, id. m. 336). A baltoszláv szavaknak pedig — megint általános felfogás szerint — labiovelárisuk van, vö.

ói. *hánti* 'schlägt', gör. *θεῖνω ἐπεφνον*, lat. *dē-fendo* < **gh^hen*

Az albán szó alapalakja tehát **q^henĩō*, vö. gör. *θεῖω*. Igaz ugyan, hogy a toskban *ǵań* helyett **ǵeń* várható [vö. *n-dεń* 'ich breite aus, ziehe, spanne' < **tenĩō*: gör. *τεῖω*]; de az albánban a vokálisviszonyok homályossága a legkisebb baj, a mely valami analogikus vagy dialektikus befolyás felvételével könnyen megszüntethető [vö. pl. tosk. *bεń* *bεj*, geg. *bqj* 'ich mache' < **bhanĩō*: *φαῖνω*?]. Hogy az alb. szó *n* eleme nem a gyökérhez tartozó elem, az bebizonyíthatatlan. Mivel pedig az általánosan elfogadott etymon helyett PEDERSEN meg sem kísérti mást felállítani, az alb. *ǵań* marad mint volt < **q^henĩō* — azaz: a labioveláris *q^h* ez esetben PEDERSEN tanítása ellenére mint palatalizált *ǵ* folytatódik.

Hogy ez az 'egyetlen eset' tényleg csak egy a sok közül, azt a közelebbi vizsgálat nyomban megmutatja. Ily eset volt már nézetem szerint a fönnebb tárgyalt *kűs* 'wie?' is. Ime még egy: aor. *doǵa*: præs. *djek*, *djeg* 'verbrenne' < **dheǵ^hō*, vö.

ói. *dáhati* 'brennt', gör. *τέφρᾱ θεπτανός· ἀπτόμενος*, lat. *favilla*, lit. *degù* 'ich brenne' < idg. **dheǵ^h*

(MEYER, Alb. Etwb. 69. Alb. Stud. III. 9. BRUGMANN, id. m. I.² 591. FEIST, id. m. 60—61. WALDE, id. m. 277 stb.). Bárhogyan jött is létre a *doǵa* aor. palatalizált gutturálisa, biztos, hogy PEDERSEN értelmében **doza* volna várható. PEDERSEN föltevése (id. m. 329), hogy *g* restituálva van, nem lehetetlen, de nem bizonyítható.

Jellemző még PEDERSEN módszerére a következő eset. Az alb. *keð* 'schere' kétségkívül a litv. *kertù* 'haue' szóval kombinálendő (MEYER, Alb. Stud. III. 6. Alb. Etwb. 221. BRUGMANN, id. m. I.² 582. PEKMEZI, id. m. 30. WALDE, id. m. 151) — a mint ezt, bár némileg habozva, PEDERSEN is teszi: 'Der guttural war rein-velar, da man osk. *petiropert*...fernhalten kan n' (id. h. 330). Már most tudnivaló, hogy a lit. *kertù* szóhoz tartozik *kařtas* 'mal', pl. *věŋq kařtq*, *dù kartù*, *trys kartùs* etc. 'semel, bis, ter' [ói. *křntáti* 'schneidet, zerspaltet': *sa-křt* 'einmal' = lit. *kertù*: *věŋq kařtq*; I. BRUGMANN, id. m. II. 2.² 66—67). Ha tehát lit. *kertù* < **qértō*, akkor *kařtas* < **qertos*. Az osc. *petiro-pert* [és umber *trio-per* 'ter'] nem tartoznak ugyan szükségkép ide (I. BUCK, A grammar of Oscan and Umbrian, 206. BRUGMANN, id.

m. II. 2.² 68. WALDE, id. m. 675), de ha ide tartoznak, csak idg. *q^{ert} alapalakra mehetnek vissza. PEDERSEN pedig újabban (Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 1909. 43) azt hiszi, hogy litv. *kařtas* és osc. *petiro-pert* összetartoznak. Ez esetben azonban litv. *kařtas* és *kertù* s velük alb. *keð* is idg. *q^{ert}-gyökérből valók. PEDERSEN tehát a következő dilemma előtt áll: vagy feladja korábbi álláspontját, vagy kénytelen elismerni, hogy idg. labioveláris q^a albán reflexe palatalizált k is lehet.

Az a föltevés tehát, hogy a labiovelárisok az albánban palatális vokálisok előtt másképpen folytatódának mint a tiszta velárisok, semmiképpen sincs bebizonyítva.

Ha a czáfolat ebben az irányban sikertelen lett volna, sikeres lehet egy másik irányban, a mennyiben PEDERSEN hadállása a tiszta velárisok felől is megkerülhető, a mint ezt HERMANN mutatta meg (KZ. 41, 47—48). A tiszta velárisoknak ugyanis PEDERSEN szerint a labiovelárisokkal ellentétben palatális vokálisok előtt mindig k *g* alakban kellene jelentkezniök, a mit a szerző tizenegy esettel illusztrál (KZ. 36, 329—330); ezek közt van pl. *helk* 'ziehe': gör. ἔλχω. HERMANN azonban arra utalt, hogy mind a tizenegy eset analogikus képzés lehet, így pl. *helk* a *selqō és *solqeijō alakok contaminatiója. Alb. *sjet* 'ich bringe' [PEDERSEN, id. h. 322 szerint < *q^aelō] és alb. *ket* 'ich trage, bringe' [PEDERSEN, id. h. 329 szerint < *qelō] voltaképpen egy és ugyanazon szó; az alapalak *qelō, a melynek szabályszerű folytatása alb. *sjet*, míg a *kel* alak contaminatio, a melynek k hangja nem-palatális vokális előtt keletkezett és palatális vokális elé is került. Hasonlóan állhat a többi szavak dolga is. E felfogást pedig HERMANN állítása szerint maga PEDERSEN is elfogadta (KZ. 41, 47). De akkor annak a feltevésnek, hogy a velárisok és a labiovelárisok palatális vokálisok előtt különbözőképpen folytatódnak, semmi materiális alapja sem marad. HERMANN csakugyan le is vonja ezt a consequentiát s azt állítja, hogy a velárisok és labiovelárisok albán reflexe egyöntetű: nem-palatális vokálisok előtt k g, palatális vokálisok előtt s z, resp. per analogiam k *g* (KZ. 41, 49). — Ilyképpen PEDERSEN elmélete más módon, de talán még alaposabban ártalmatlanná volna téve.

Még egy súlyos általános elvi kifogást kell emelni PEDER-

SEN módszere ellen. A palatális és veláris gutturálisok alternatióját helylyel-közzel minden satəm-nyelvben megtaláljuk. Ilyen alternatio természetesen az albánban is várható (s nézetem szerint meg is van oly esetekben mint *sjet: kél, zjarm: n-groh*), de PEDERSEN reconstitúciójában ennek sehol semmi nyoma — természetesen, mert hiszen theóriája részben azon alapul, hogy idg. palatálisokat labiovelárisoknak tett meg. De a dolognak folytatása is van. Ha az albánban gutturális alternatio nincsen, akkor az albán az egész satəm-csoportnak legszabatosabbán artikuláló tagja, a mely következtetés a tényekkel diametrális ellentétben van. Éppen az albán nyelv az, a melyben egy és ugyanazon alapnyelvi hangnak érthetetlenül szétágazó folytatásai vannak: az idg. palatálisok reflexe majd *s z*, majd *ð ò d*; *ks* egyszer *ð*, máskor *š*; idg. *s* szó elején vokális előtt nem kevesebb mint négy féle módon — és micsoda módon! — folytatódik: *š h j ð* stb. S e szétágazásnak semmiféle ratióját nem tudja adni a nyelvtudomány (l. pl. BRUGMANN, id. m. I.² 565, 566, 756. PEKMEZI, id. m. 28). Mert nem mindenki meri megtenni azt, a mit PEDERSEN, a ki egészen hideg vérrrel azt állítja (id. h. 284), hogy az alb. *jašte* < *sekš és *štate* < *septñ szókban a szókezdő idg. *s* differenciálódásának oka — az idg. hangsúly!

Az albán hangmegfeleléseknek imént érintett zagya sokfélesége átlághatatlan akadályt gördít minden alapnyelvi reconstitutio útjába. Artikulatórius finomságok kimutatására az albán nyelv teljesen alkalmatlan: valóságos instabilis terra, innabilis unda. Ez a homályos eredetű nyelv régtől fogva keveréknyelv volt — illyr elemekkel vegyült thrák? (HIRT, Die Idg. 142) — valószínűleg már őskorában, de mindenesetre a római hódoltság óta, a melynek folyamán szókincs, szóképzés és flexio tekintetben annyira a latin nyelv hatása alá került, hogy félig-román keveréknyelvvé lett, a melyre később még a szláv, görög, török stb. is hatott (PEKMEZI, id. m. 34–45). A különféle idegen befolyások belső szerkezetig ható módon alterálták a nyelvet, úgy-hogy az eredeti idg. bélyeg jóformán a felismerhetetlenségig le van róla törölve s az idg. hangállomány teljesen szét van zilálva.

Más körülmények is a legnagyobb óvatosságra intik az embert: az albán nyelv legrégibb emlékei — többé-kevésbé

jól-rosszul hagyományozva - relative újak, a mennyiben csak a 17. századig mennek vissza; a nyelvanyag részben még ismeretlen, a mennyiben éppen Albánia centrális része még egyáltalában nincs kikutatva (PEKMEZI, id. m. III. l.); a nyelvvel a tudomány csak a legújabb időben — alig egy negyedszázad óta — kezdett foglalkozni s alig-alig foglalkozik, minél fogva kompetens és egymás munkásságát ellenőrző szakérők jóformán egészen hiányoznak stb. Azt, hogy az albán erősen degenerálódott nyelv, mások is hangsúlyozták (pl. HIRT, IF. 17, 388), de nem mindenki tekintette ezt legyőzhetetlen akadálnak (pl. HERMANN, KZ. 41, 46). Részemről azonban azt hiszem, hogy a nyelv ziláltsága s a többi említett körülmények miatt a priori a legenergikusabban kell állást foglalni minden olyan kísérlet ellen, a mely az albán nyelvet az idg. összehasonlító nyelvtudomány alapvető kérdéseiben koronatanuként akarja szerepeltetni. Ha fontolóra vesszük, hogy három gutturális sor egyetlen más satém-nyelvből sem mutatható ki, még oly jól hagyományozott, jól konzervált, rendkívül őszerű és gazdag élite-nyelvből sem, minő az óind — akkor PEDERSEN állítása, hogy az albán az egyetlen idg. nyelv, a mely mind a három gutturális sort megkülömbözteti (KZ. 36, 306 és KZ. 39, 440), szinte monstruosus és igazoltnak még akkor sem volna tekinthető, ha a bizonyítékok nem volnának végképpen kétségesek s számuk nem volna oly csekély. Szinte a komikum határát érinti, hogy PEDERSEN — nyilván az albán 'splendid isolation' megőrzése végett — fejszéválva nézi BRUGMANN hasonló czélzatú törekvését, mert — az esetek nem eléggé nagy számúak s nem eléggé szembeszökőek (id. m. 306). *Difficile est satiram non scribere.*

PEDERSEN elmélete tehát, bármily nagy tudással és imponáló elmeéllel van is felépítve, BRUGMANN (KVG. 158) csatlakozása daczára tarthatatlan. HERMANN, mint láttuk, más okokból, de éppoly határozottan tiltakozik ellene (KZ. 41, 46. 48.). Ellene fordult HIRT (IF. 17, 388) és THUMB (IF. A. 18, 40) is. PEKMEZI hasonlóan: megemlíti ugyan az elméletet, de ragaszkodik hozzá, hogy a velárisok és a labiovelárisok az albánban összeestek (id. m. 30).

A felsorolt objektív argumentumok és nagyszámú tekinté-

lyek nézetei alapján határozottan arra a végeredményre kell jutni, hogy az albán alapján is csak két gutturális sor rekonstruálható: egy 'palatális' és egy 'veláris'.

C) Az örmény rekonstrukciója.

H. HÜBSCHMANN kutatásai által (KZ. 23. 1877. 5—49. Arm. Stud. I. 1883. Arm. Gr. I. Arm. Etymologie. 1895—97) kétségtelen ténynyé vált, hogy az örmény nyelv az idg. nyelvcsalád önálló tagja, közelebbről satem-nyelv, a melyben a palatálisok mint sibilansok (ill. mint affrikáták is) folytatódnak, a velárisok és labiovelárisok pedig megkülömböztethetetlenül összeesve mint explosívák (ill. palatalizálva mint affrikáták is) lépnek föl. Ez a nézet a BRUGMANN-féle Grundriss útján (vö. I.² XIII. l.) szélesebb köröknek is közkincsévé lett s ma is általánosan uralkodik.

E nézettel szemben J. SCHEFTELOWITZ annak bizonyítására vállalkozott, hogy noha a tiszta veláris és labioveláris explosívák már az ős-örményben összeestek, a labioveláris *k* néha mégis mint *kh* lép föl (Zur altarmenischen Lautgeschichte: BB. 28. 1904. 301) — és pedig eredeti palatális vokálisok előtt; hogy ez az örm. *kh* 'labiális színezetű', az abból tűnik ki, hogy idg. *tv*, *sv* s olykor *v* is mint *kh* folytatódik (BB. 29, 1904. 13). Állításának bizonyítására öt példát hoz föl (id. h. 14).

Mielőtt e példákat elemezném, utalnom kell arra, hogy az örm. *kh* < idg. *q*^{*} hangváltozás physiologiai ratiója nem lehet a *q*^{*} labiális eleme, a mint ezt SCHEFTELOWITZ gondolja. Így pl. az örm. *kh* < idg. *su* hangváltozásnál [örm. *khoir*, *khun*, *khirtn*: ói. *svásā*, *svápnah*, *svēdah*] a folyamat ez: idg. *su* > örm. **hu*, miből **h*, resp. *kh* (MEILLET, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. 1903. 28) — tehát a *u* elem egészen passív. Ez abból is világos, hogy idg. *s* örmény reflexe szintén *h*, tehát a fönnebbi *kh* előfutára [*hin*: ói. *sānah*], sőt bizonyos körülmények közt valószínűleg *kh* is [örm. nom. pl. *mardkh* < idg. **mrtōs*, vö. ói. *a-mrtāh*; instr. pl. *mardovkh* < **mrtobhis*, vö. óir *feraiḥ*, ved. *vṛkēbhiḥ* stb. PEDERSEN, KZ. 38, 209—227; másként MEILLET, Esqu. IX. l.; de l. újra PEDERSEN, KZ. 39, 391 és BRUGMANN, Grr. II. 2.² 211, 264].

Annak daczára persze, hogy az örm. *kh* < idg. *q*^{*} hang-

változás inductora nem lehet a labioveláris ajakkerekítése, SCHEFTELOWITZ feltevése mégis helyes lehet — föltéve, hogy példái egyébként kifogástalanok. Lássuk hát ezeket.

1. *kherem* 'kratze, schabe'

SCHEFTELOWITZ etymonja ez:

ói. *karšati*, *kašati* 'zerren, zausen, schaben, kratzen', av. *karš*, újp. *kašīdan*, bal. *kašag* 'ziehen, abziehen', lit. *karszi* 'strie-geln', ószl. *krasta* 'scabies', gör. τέλσον.

Hogy az örm. szónak labiovelárisa van, azt közvetlenül csak a gör. τέλσον < *q²elsom bizonyíthatja. Ámde e görög szónak idg. *l* eleme igen kedvezőtlen SCHEFTELOWITZ etymonjára, mert idg. *l* az örményben tudtommal soha sem lesz *r* — legalább a tekintélyek szerint (HÜBSCHMANN, Arm. Stud. 80. Arm. Etym. 409. BRUGMANN, Gr. I.² 432—33. MEILLET, Esqu. 25—26). SCHEFTELOWITZ ugyan hoz föl példákat az örm. *r* < idg. *l* hangváltozásra is (BB. 29, 49), de ez a hangváltozás — mint ő maga mondja — 'részben' bizonyynyal iráni befolyáson alapul (l. pl. HÜBSCHMANN, Arm. Etym. s. v. *arag*, *barj*: 422, 428), részben pedig — részemről legalább azt hiszem — kétséges vagy nem is forog fönn (pl. *arkanem* = *harkanem*: MEILLET, Esqu. 100—101. PEDERSEN, KZ. 39, 437—38. WALDE, id. m. 576; *karap*, *sard*: HÜBSCHMANN, Arm. Etym. 458, 489; *krem*: WALDE, id. m. 150). Idg. -*ls*- különben az örményben minden valószínűség szerint *l* volna; megbízható példa, sajnos, nincsen (PEDERSEN, KZ. 39, 413, 427).

A mi a többi ide vont szókat illeti, ezek valószínűleg nem tartoznak ide, hanem az örm. *kharšem* 'ziehe, schleppe' szóhoz, a melyet persze SCHEFTELOWITZ — HÜBSCHMANN (Arm. Etym. 257) nyomán — perzsa jövevényszónak tart. Annak azonban, hogy *kharšem* iráni átvétel, ellentmond a szókezdő *kh*, a mint ezt MEILLET hangsúlyozza (Mém. de la société de linguistique de Paris. VIII, 280. Esqu. 19); vö. *kazard*: av. *kaxvarāda* 'Zauberer'; *kamkh*: pahl. *kām* 'Wille, Wunsch'; *kamar*: pahl. *kamar* 'Gurt, Gürtel'; *kapoit* 'dunkelblau': pahl. *kapōt* 'blau'; *kerp* 'Form, Gestalt': pahl. *k(e)rp* 'body, shape, figure, form'; *koir*: pahl. *kōr* 'blind' stb. stb. (HÜBSCHMANN, Arm. Etym. s.

vv. 162—173). Ha mármost *kharsem* eredeti örmény szó, a melynek idg. labiovelárisa volt, akkor oly eset áll előttünk, a melyben idg. *q*^a SCHEFTELOWITZ ellenére nem-palatális vokális előtt is mint *kh* jelen meg.

A mi végül a *kherem* szó ügyét illeti, SCHEFTELOWITZ egy árva szóval sem említi és czáfolja az eddig általánosan elfogadott etymont: gör. *κρίω*, ófn. *sceran* (MEILLET, MSL. VIII. 154, 281. X. 269. Esqu. 12. HÜBSCHMANN — 'ganz unsicher' megjegyzéssel; miért? — Arm. Etym. 503. PEDERSEN, KZ. 39, 377. WALDE, id. m. 133). Az örm. szó gyökere tehát idg. **qer* — tiszta velárisal, a mely nem palatalizálódott, a mint pl. *hing*: *πέντε*, *argelum* 'verhindere': *ἀργέω* esetében sem (PEDERSEN, KZ. 39, 393). Biztosan ide tartozik még az örm. *kherthem* 'ziehe die Haut ab, schäle ab, scorticare': ói. *kirtāmi* 'schneide', lit. *kertū* 'haue', lat. *cortex* stb. (PEDERSEN, KZ. 39, 377. WALDE, id. m. 151) < idg. **qer-t*, a mely etymon az előbbinek helyességét megerősíti.

Az örm. *kherem* szónak *kh* eleme tehát nem labiovelárisra, hanem tiszta velárisra utal, úgyhogy idg. veláris SCHEFTELOWITZ ellenére palatális vokális előtt is mint *kh* léphet föl az örményben.

2. *khnin* 'Untersuchung, Prüfung'

SCHEFTELOWITZ szerint: < **khin* + örm. suff. *in*; hasonlítása:

ói. *cinoti ciketi* 'durchforschen, wahrnehmen', *cintū* 'Betrachtung', av. 3. sg. impf. *cinas* 'suchen'

A felhozott árja szók magukban véve természetesen teljesen elégtelenek annak eldöntésére, vajjon veláris vagy labioveláris van-e jelen. E szerint azon kapcsolatok alapján kellene dönteni, a melyekbe e szókat hozni lehet. Ámde e kapcsolatok rendkívül nagyszámúak s a tekintélyek nézetei, ill. a belőlük levonható következtetések rendkívül szétágaznak (vö. BRUGMANN, Grr. I.³ 605, 618. HIRT, BB. 24. 248, 475. UHLENBECK, AiEtwb. s. v. *cikēti*, *cintā*. LEUMANN, SkrEtwb. s. v. 2. *ci*, *cit*. WALDE, id. m. s. v. *caelum*, *caerimonia*. BERNEKER, SlavEtwb. s. v. *čьtę*. FEIST, GotEtwb. s. v. *heitō*, *haidus*. FALK-TORP, NDEtwb. s. v. *hæder*. TORP, Wortschatz der germ. Spracheinheit, s. v. *hit* stb. stb.). Arra, hogy a különböző nézetek megvitatásába belemen-

jünk, nincs terünk, de szerencsére szükségünk sem. Elég arra utalni, hogy az ói. *cikēti* és *cinōti* szóknak labiovelárisuk van, a mennyiben hozzájuk tartozik gör. *tíw* stb., PEDERSEN pedig tagadja, hogy örm. *khnin* és gör. *tíw* összetartoznak (KZ. 39, 378).

Az örm. *khnin* gutturális elemének veláris vagy labioveláris mivolta tehát meghatározhatatlan.

3. *khan* 'als, wie', *khani* 'wie viel'

SCHEFTELOWITZ etymonja: lat. *quam*, *que*.

Az etymon maga régi (MEILLET, MSL. VIII. 157, 281. X. 258. Esqu. 15, 33. HÜBSCHMANN — bár kétkedve — Arm. Etym. 502) s hogy a szóknak labiovelárisuk van, abban az összes tekintélyek megegyeznek. A vokalizmussal azonban baj van. SCHEFTELOWITZ szerint örm. *khan* < idg. $*k_{\frac{v}{2}}^v am$ [azaz: $*q^v am$]. Ámde a lat. *quam* < $*q^v am$ (SOMMER, Hb. 171. WALDE, id. m. 629. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 687 stb.). E szerint az örm. *khan* alapalakja is $*q^v am$ volna [vö. *amavkh*: ói. *áśvābhīh*; *banam* < $*bhānāmi$: dór *ḍāpnāmi*]. PEDERSEN elveti a lat. *quam* = örm. *khan* etymont, de az ő magyarázata sem segít SCHEFTELOWITZ baján. PEDERSEN ugyanis abból indulva ki, hogy az örményben szóvégi *m* eltűnése várható [vö. *i* 'was' < $*q^v im$: *in-ē* 'etwas'; KZ. 39, 374 — de vö. MEILLET, MSL. X. 258. Esqu. 33] arra gondol, hogy az örmény szók a következő szavakkal állítandók össze: ἅ-παντες σύμ-παντες (= ol. 'tutti quanti'), lat. *quantus* < idg. $*q^v ant$ — oly képzés, mint ói. *kīyant* — a $*q^v i$ -töböl (KZ. 39, 374—377; elfogadja WALDE, id. m. 629; másképpen BRUGMANN, Grr. II. 1.² 460). Az örm. szóknak tehát ebben az esetben idg. *ā* vokálisuk volna, a mely nem lévén palatális vokális áttöri SCHEFTELOWITZ szabályát. — De még ha *khan* alapalakja $*q^v am$ volna is, akkor sem érthető, hogyan veheti valaki az idg. *a* vokálist palatálisnak, mikor az árja kivételével mindenütt, az örményben is, mint *a* jelentkezik [$*patēr$: örm. *hair* stb.] s az árjában sem palatalizál [óí. *ōkivān*: *úcyatē*, *tigitālī*: *tējatē*].

Az idg. labioveláris tehát SCHEFTELOWITZ ellenére nem csupán palatális, hanem eredeti vagy másodlagos *a* vokális előtt is mint örm. *kh* lép föl.

4. *lkhanem* (aor. *lkhi*) 'verlasse'

SCHEFFTELOWITZ egyeztetése:

ói. *ric* 'räumen, loslassen', av. *iric*, újp. *gu-rēxtan*, gör. *λείπω*,
lat. *linguo*, gót *leika*, lit. *lėkù*, ír *léiccim*

Így már HÜBSCHMANN (Arm. Etym. 455) s az összes tekintélyek. A labiovelárist illetőleg nem lehet kétség, de a vokalizmus megint nehézséget gördít SCHEFFTELOWITZ útjába. Az örm. *lkhanem* < *likhanem oly képzésnek látszik mint gör. *λεμπάνω* [ói. *išanat*, lit. *būdinu* stb. BRUGMANN, KVG. 514. Grr. II.¹ 969, 988] és föltéve, hogy ez a hangalakbeli azonosság nem véletlen (PEDERSEN, KZ. 39, 357), a mi mégsem valószínű, az örm. *lkhanem* aligha egyéb mint egy analogikusan átalakult idg. **liq^henō* (vö. BRUGMANN, Grr. I.² 399, 404). De bármilyen eredetű legyen is az örm. *a*, semmiféle idg. előfutára nem lehetett palatális vokális.

E szó tehát ugyanazon kifogás alá esik, mint *khan*.

5. *thekhem* 'drehe, flechte, winde'

SCHEFFTELOWITZ egyeztetése a következő:

lat. *texo*; germ. *pēh, sv. *diegel dohe* 'Docht', bajor *dāhen*,
els. *dōche* és germ. *pah, ón. *pátr* 'Faden', úfn. *docht*

A lat. és germ. szók vizsgálata megmutatja, hogy ez az etymon nem állja meg a helyét.

Az örm. szót már MEILLET hasonlította a lat. *texo* szóval (MSL. VIII. 289). De ha ez az etymon végelemzésben helyt állhat is, SCHEFFTELOWITZ semmit sem nyer vele. A lat. *texo* rokonsága t. i. a következő: ói. *tákšati* 'behaut, bearbeitet, gestaltet, zimmert', *táštār*- 'Zimmermann' (= lat. *textor*), ói. *tákšan*- 'Zimmermann' = av. *tašan*- 'Bildner', gör. *τέκτων* stb. (MEILLET, MSL. VIII. 289, 301. UHLENBECK, id. m. 107, 111. WALDE, id. m. 778). Az av. szónak okvetetlenül palatális gutturalisa van, különben *š* helyett *xš* csoport volna benne [av. *xšayeiti*, ói. *kšáyati*: gör. *κτάμαι* < *qpei]. Az av. *tašan*-, lat. *texo* idg. gyökere tehát *tekp (vö. mindezekhez BARTHOLOMÆ, Vorg. der iran. Spr. 14. BRUGMANN, Grr. I.² 791. REICHELDT, Avest. Eb. 53 stb.). WALDE jelentéstani aggodalmának eloszlatására elég arra utalni, hogy a lat. *texere* nem csupán 'weben,

flechten', hanem olykor 'bauen' is (pl. *texere robore naves*: VERG.). Ha azonban úgy tetszik, a lat. *texo* az óp. *taxš-* 'sorgend wirken' szóval is kombinálható, a melynek gyökere idg. **teq̄p-*. A lat. *texo* gyökere tehát lehet idg. **teḱp-* v. **teq̄p-*, de semmi esetre sem **teq̄p-*.

A germ. **pēh* **pah* kiindulópontja lehet idg. **teḱ-* és **teq̄-*, csak éppen **teq̄-* nem (FALK-TORP, NDEtwb. 1276. KLUGE, DEtwb.⁷ 95 stb.).

Ezek szerint, ha az örm. *thekhem* egyáltalán ide való — és nem a kölcsönzött gör. *θήγω* (PEDERSEN, KZ. 39, 398)! — akkor idg. **teḱ-* a priori ki lévén zárva csak idg. **teq̄-*gyökére mehet vissza. Ebben az esetben tehát idg. veláris *q* palatális vokális előtt úgy folytatódik mint idg. labioveláris *q̄*. Külömben úgy látszik, hogy SCHEFTELOWITZ maga is velárist keres az örmény szóban, mert a gyökér szerinte **tek* — azaz a mi jelölésünk szerint **teq̄*. Ez a példa tehát — ha sajtóhiba nincs a dologban — valószínűleg tévedésből került ide.

Kutatásunk eredménye tehát ez: SCHEFTELOWITZ öt példája közül csak kettőnek (*khan* és *lkhanem*) van biztosan labiovelárisa, de még ez a két eset sem alkalmazkodik feltétlenül az ő szabályához, mert egyiknek sincs a gutturális mögött eredeti idg. palatális vokálisa; egy példa (*khnin*) gutturálisa közelebből meg nem határozható; végül kettőnek (*kherem* és *thekhem*) biztosan velárisa van, még pedig újra SCHEFTELOWITZ szabályával ellentétben eredeti idg. palatális vokális előtt.

Erre az anyagra tehát már a priori semmit sem lehet építeni. Ehhez járul, hogy a dolog egészen más látószögből is nézhető. Ugyanis az idg. tenuisok az örményben mindenekelőtt spontán módon általánosan aspirált tenuisokká lettek — valószínűleg úgy, hogy az idg. aspirált tenuisokkal nem estek egybe (PEDERSEN, KZ. 38, 200—205. 39, 334, 368—387. MEILLET, Esqu. 7—8, 11—12). Ha idg. *p* az örményben először **ph* lesz [miből *h*, a mely el is tűnhetik, vö. *het* 'Spur': πῆδον, οτῆ 'Fuss' = πόδα] s ha idg. *t* az örményben *th* lesz [*tharšamim* *tharāmim*: τέρασμαι], akkor a priori várható, hogy idg. *q* és *q̄* gutturálisok is egyöntetűen *kh* alakban jelentkeznek [miből olykor *h*, a mely el is veszhet, vö. dat. loc. *him im* 'pourquoi?', *hizan* 'comme' és *ov* 'qui?' stb. < idg. **q̄i-* **q̄o-*; MEILLET, Esqu. 15. PEDER-

SEN, KZ. 39, 384 és köv. l.]. LIDÉN is úgy vélekedik, hogy szókezdő idg. *q* és *q*^h normális örm. folytatása *kh* (Arm. Stud. 1906. 132; vö. még 19–20, 30). E fölfogás mellett minden egyszerű és érthető.

Az örményben tehát — mint minden satəm-nyelvben — az idg. velárisok és labiovelárisok megkülömböztethetetlenül összeestek. PEDERSEN (KZ. 39, 441) szerint nem lehet ugyan tudni, vajjon *q*^h lett-e *q* vagy megfordítva, de mivel azt hiszi, hogy az árjában *q* lett *q*^h (KZ. 36, 85), az örmény számára is ezt a folyamatot veszi föl. Már HERMANN utalt azonban a kéznél fekvő ellenbizonyítéokra (KZ. 41, 46): ha a velárisok az árjában és az örményben labiovelárisokká lettek, akkor pl. ói. *mēghāh* 'Wolke', örm. *mēg* 'Nebel' [alb. *mjegutë*, lit. *miglà*, ószl. *męgla* 'Nebel' + *ἐμίχλη*, holl. *miggelen* 'staubregnen' < **meigh-*] miatt fel kellene tenni, hogy *meigh először *meigh^h lett s aztán a labialisatio elvesztével megint *meigh. Ez a föltevés nemcsak teljesen beigazolhatatlan, de a legfölsőlegesebb dolog is a világon. Az örményből és az árjából egyaránt csak két sor gutturális mutatható ki: egy palatális és egy veláris, a hogyan ezt az uralkodó fölfogás tartotta és tartja.

* * *

Azok a kísérletek tehát, a melyeknek célja volt kimutatni, hogy bármely idg. különnyelv alapján három gutturális sor rekonstruálható, nézetem szerint kudarczczal végződtek. Egyetlen idg. különnyelv sem utal gutturális sorra: a satəm-nyelvek alapján csak *k*- és palatalizált *k*-sorok — ha úgy tetszik: 'palatálisok' és 'velárisok' —, a centum-nyelvek alapján csak *k*- és labialiszt *k*^h-sorok — ha úgy tetszik: 'velárisok' és 'labiovelárisok' — rekonstruálhatók. A restructio tényei tehát semmiképpen sem hozhatók harmóniába az uralkodó gutturális theóriával, a mely szerint három eredeti ős- és köz-idg. gutturális sor volt. Ennek következtében a legkevesebb, a mit methodologiai szempontból okvetetlenül meg kell tenni, az, hogy ős- és köz-idg. gutturális sorokat egyáltalában nem rekonstruálunk, hanem csak a satəm- és centum-csoport háttérére projiciálunk (l. még

egyszer HERMANN, KZ. 41, 60). Ennek szükségességét egészen kézzelfoghatóvá teszi az az ismeretes aporia, hogy mind a két dialektus-csoport bevonása nélkül a gutturálisok idg. minőségét nem tudjuk meghatározni (l. BRUGMANN, Grr. I.² 569–570. KVG. 163): ha egy *k*-hangú szó csak a centum-területen lép föl, eldönthetetlen, vajjon palatálisa van-e vagy velárisa, vö.

gör. κάπρος, lat. *caper*, óisl. *hafr* < *kāpros v. *qapros?

viszont ha egy *k*-hangú szó csak a satəm-területen jelentkezik, nem tudni, vajjon velárisa van-e vagy labiovelárisa, vö.

ói. *kr̥ṣṇāḥ*, ópor. *kirsna-*, ószl. *cr̥nъ* < *qrsnos v. **q̣rsnos*?

Sőt bizonyos körülmények között, pl. *u* szomszédságában, a hol a *q̣*-hangok labializálása az uralkodó felfogás szerint a centum-nyelvekben is elveszett, mind a két dialektus-csoport bevonásával sem sikerül kimutatni, hogy veláris v. labioveláris van-e jelen, vö.

ói. *yugám* + gör. ζυγόν, lat. *jugum* < *jugom v. **jug̣om*?

Ezek után nincs más hátra, mint a gutturális hármasság elméletével nolens-volens szakítani. Részemről legalább az utolsó betűig aláírom HERMANN szavait: 'Es ist allerdings unangenehm, dasz wir das unbedingt wieder aufgeben sollen, was seit 16 Jahren fast zum eisernen Bestand der Indogermanistik gehört hat. Aber es hilft nichts, wir müssen uns davon losreissen, wollen wir uns nicht selbst Sand in die Augen streuen' (KZ. 41, 59).

Az uralkodó föltevés gyöngeségét még inkább feltárják a gutturális alternatiók, a melyekre ezennel áttérek.

II. A gutturálisok alternációja.

Vannak esetek, a melyek egyidejűleg különböző kvalitású gutturálisok restructiójára utalnak. Ezek az esetek nézetem szerint egyenesen végzetesek az uralkodó elméletre, a mint már BARTHOLOMÆ is megmondotta: 'Eine wirkliche Lösung der verwickelten Gutturalfrage kann ich nur in

einer Erklärung sehen, die sich auf all die zahlreichen Fälle des Wechsels innerhalb der Gutturalreihen in gleicher Weise anwenden lässt' (IF. II, 265). E gutturális alternatiók két nagy kategóriába oszthatók: A) satəm-nyelvekben palatálisokra utaló spiransok mellett velárisokra vagy labiovelárisokra utaló *k*-hangok fordulnak elő; B) centum-nyelvekben palatálisokra vagy velárisokra utaló *k*-hangok mellett labiovelárisokra utaló *q*^{*}-hangok jelentkeznek. Ha ezek az alternatiók szórványosan fordulnának elő, nem volna indokolt a dolgon fönnakadni, de oly számosak, hogy ha az uralkodó elmélet kielégítő magyarázatukat nem tudja adni, semmi okunk és jogunk hozzája tovább is ragaszkodni. Az idevágó esetek részletes felsorolása és tárgyalása a dolog alapvető fontossága miatt elengedhetetlen.

1.) Satəm-spiransok és satəm-explosívák alternatiója. —
A 'palatálisok' eredete.

Az alább következő gyűjteménybe csak olyan esetek vannak fölvéve, a melyeket autoritások is felvettek. Ezeket azonban csak különös körülmények közt idézem, mert az esetek magukban is egészen világosak s az idézés igen sok helyet venne igénybe. Forrásaim a következők voltak: JOH. SCHMIDT, KZ. 25 (1881), 114—135; BECHTEL, Hauptprobleme (1892), 372—380; BRUGMANN, Gr. I.² (1897), 545—547; HIRT, BB. 24 (1899), 284—287; ZUPITZA, KZ. 37 (1904), 400 — valamint az egyes idg. különnyelvek grammatikái és etymologiai szótárai. Az egyes esetek a következők:

lit. *asztrūs*, lett *ass*, ószl. *ostrǫ* 'scharf, spitzig', *ostlǫn* 'Stachel' stb.: lit. *ākstinas* 'Stachel', *akūtas* 'Granne', lett *aksts* 'flügge, hurtig', ópor. acc. *ackons* 'Grannen'

ói. *ásman-*, av. *asman-* 'Stein' (lit. *aszmũ* 'Schärfe'?): lit. *akmũ*, ószl. *kamy* 'Stein', örm. *kamurj* 'Brücke'

av. *arəšō* 'Bär', ói. *rkšah*: av. *arəxšō* Nom. propr., örm. *arj*

ószl. *brysalō* 'penicillus', *sъ-brysati* 'abschaben': lit. *braũkti* 'wischen, streichen', lett *bráukti* 'fahren'.

cseh *brus(l)ina*, lengy. *bruśnica*: lit. *brūkne*, lett *brūklene* 'Preiszelbeere'

lett *bēfs* < *benfas 'dick, dicht', ói. *bahúh* 'dicht, viel', av. *bəzah-* 'Grösse, Stärke': lett *būga* 'dichte Menge, Überfluss', lit. *bingūs* 'stattlich'

av. *būštīš* 'Genüsse', *bəzvaitē* 'dem gedeihlichen', örm. *bucanel* 'ernähre': av. *baoxtar-* 'Befreier', *bunjainti* 'sie nützen' stb. ói. *bhógaḥ* 'Genuss, Nutzen'

ó. *bhrājatē*, av. *brāzaiti* 'strahlt, funkelt': ói. *bhārgaḥ* 'Glanz'

ó. *bhrjǵjāti* 'röstet', pp. *bhrjǵtaḥ*: ópor. *birga-karkis* 'Kochlöffel', *au-birgo* 'Garkoch', lett *birga* 'Qualm'

ó. *chinátti* 'spaltet', av. *hisiḍyāt* 'er würde spalten': lit. *skēdrà* 'Span', *skēdžiū* 'scheide', lett *skaida* 'Span'

av. *darəzayeiti* 'fesselt', lit. *dīrzas* 'Riemen': av. *dražaitē* (inf. *dražamhe*) 'er hält', ószl. *dr̥žati* 'halten'

alb. *iḍerim* 'Bitterkeit, Zorn, Trauer', *iḍete* 'bitter': lett *igstu* *igt* 'innerlichen Schmerz haben', ószl. *jēza jēdza* 'krankheit'

av. *hazō*, ói. *súhaḥ* 'Gewalt': av. *a-zgatō* 'unbesiegt', ópor. *seggīt* 'tun'

ópor. *lasint* 'legen', lit. *līdzas* < *liždas: ószl. *leggā* 'ich lege mich', *sq-logъ* 'ἄλογος'. — Kétes.

av. *masah-* 'Grösse': lit. *mokėti* 'können, zahlen', lett *māku* *māzēt* 'verstehen, können', ópor. *wisse-mūkin* 'allmächtig'. — Kétséges.

ó. *máh-*, av. *maz-* 'gross', ópor. *massi* 'er kann': ószl. *moga* *mošti* 'vermag, kann'. — Kétséges.

ó. *mēhati*, av. *maēzaiti* 'mingit', örm. *mizem* 'mingo', lit. *mīžti*, lett *mīzt* 'mingere', szlov. *mžēti* 'sprudeln': ói. *mēgháh*, av. *maēyō* 'Wolke', örm. *mēg* 'Nebel', lit. *miḡlā*, lett *miḡla*, ószl. *mēḡla* 'Nebel'. — Az a képzet, hogy az eső urina, igen közelfekvő s az irodalomból is kimutatható (l. PISCHEL-

- GELDNER, Ved. Stud. 1, 86. és köv. l.). Vö. még ói. *ni-mēghamānaḥ* 'sich übergiessend' = *ni-mēhamānaḥ*.
- ói. *mṛjáti* 'wischt, reibt ab', av. *marəzaiti* 'streift, wischt': lengy. *osmorgac* 'Blätter abstreifen'
- or. *mysz* 'Vorgebirge', fehér-or. *mysz* 'Winkel': ói. *múkham* 'Mund, Schnauze'
- ói. *króšati*, av. *xraosaiti* 'schreit': ói. *krún* [*krún̄c-*] *krún̄caḥ* *krāuñcáḥ* 'Brachvogel', lit. *kraukti* 'krächzen', ószl. *kruk* 'Rabe', lengy. *krukać* 'krächzen'
- ói. *piśunaḥ* 'böse gesinnt', *piśācáḥ* 'Dæmon': lit. *piktas* 'böse', ópor. *au-paickīt* 'betrügen'
- ói. *piśāti* 'schmückt, ziert stb.', *piñjāraḥ* 'rötlich gelb', lit. *pėszi*, ószl. *pysati* 'schreiben': ói. *pinktē* 'malt', *pingaláḥ* 'rötlich braun', ószl. *pęg* 'bunt'
- ói. *páśu paśúḥ*, av. *pasuš*: lit. *pekus*, ópor. *pecku* 'Vieh'
- ói. *riśāti* 'rupft, reisst ab': ói. *rikhāti* 'ritz't', lit. *rēkti* 'schneiden stb.'
- ói. *rúśant-* 'leuchtend', ószl. *lys* 'kahl', lit. *lúszis* 'Luchs': ói. *rócatē* 'leuchtet', av. *raocah-* 'Glanz, Licht', ószl. *luć* 'Licht', lit. *laũkas* 'blässig'
- ói. *śályám* 'Pfeil-, Speerspitze': ópor. *kelian* 'Speer'
- lit. *szértis* 'haaren', *szerys* 'Borste', lett *sari* 'borsten': lit. *kaŗcziai* 'Mähne', lett *zera* 'Haar'
- ói. *śátruḥ* 'Besieger, Feind': ószl. *kotora* 'Streit' [orm. *kotor* 'Hadern, Streit?']
- ói. *śárdhaḥ* 'Herde, Schar', av. *sarəða-* 'Art': lit. *kerdžius* 'Hirt', ószl. *črěda* 'Reihe, Herde', ópor. *kērda-* 'Zeit, Reihe'
- ói. *śúnam* 'Leere, Mangel': ói. *kúpah* 'Grube, Höhle' stb.
- ószl. *sěn* 'Schatten': ószl. *stěn* 'Schatten' < *scěn

ói. *šrāmyati*: ói. *klāmyati* 'er wird müde' [lit. *kirmýti* 'schlafen?']

ói. *šaphah*, av. *safō* 'Huf, Klaue': ószl. *kopyto* 'Huf'. — Kétséges.

ószl. *slyšati* 'hören', *sluchъ* 'Gehör': lit. *klausýti*, lett *klausīt*, ópor. *klausīton* 'hören'

ói. *šrṇōti* 'hört', av. *sraotū* 'er höre': ói. *kārṇah* 'Ohr', av. *karəna* 'die beiden Ohren'

ói. *švášuraḥ* 'Schwiegervater', *švašrūḥ* 'Schwiegermutter' [< **svaš-*], örm. *skesur* F., lit. *szėszuras* M.: ószl. *svekrъ* M., *svekrý* F., alb. *vjehē* M., *vjēhē* F.

ói. *šmášru* < *smášru 'Bart, Schnurrbart': lit. *smakrà*, lett *smakrs*, alb. *njekrē* 'Kinn', örm. *morukh* 'Bart'

lit. *szũ*, ói. *švā*, av. *spā* stb. 'Hund': lett *kuņa* 'Hündin'

lit. *szókti* 'springen', av. *sačūite* 'er gehe vorüber': ószl. *sko-čiti skakati* 'springen', *skokъ* 'Sprung'

ói. *spṛha(ya)ti* 'eifert um, begehrt eifrig', av. *a-spərəzatā* 'ist bestrebt': ószl. *prqgъ* 'Heuschrecke', *ispręgnęti* 'heraus-springen'

ószl. *srṇna*, ópor. *sirwis* 'Reh' stb.: ószl. *krava*, lit. *kārvė* 'Kuh', ópor. *curwis* 'Ochs'

ói. *šóphah* 'Geschwulst, Beule': av. *kaofō*, óp. *kaufah* 'Berg'

ói. *šócati* 'leuchtet, glüht, trauert': szerb *kukavni* 'traurig'

örm. *sisern* 'Kichererbse': ópor. *keckers* 'Erbse', lett *kekars* 'Traube'

ói. *šanáh* 'eine Hanfart', oszét *san* 'Wein': ószl. *konoplja* 'Hanf'

ói. *šíphā* 'Rute stb.', *šēpah* *šēphah* 'd. männliche Glied': or. *cěpъ*, kis-or. *čip* 'Dreschflegel'

ói. *šálkah* *šálkam* 'Span, Abschnitzel stb.': ói. *kalá* 'kleinster Teil', lit. *skalà* 'Holzspan', szlov. *skala* 'Lichtspan'

lit. *szárka*, lett *sarke*, ószl. *svraka*, or. *soroka* 'Elster', alb. *sorë* 'Krähe': lit. *krauklỹs* 'Krähe', ószl. *krukъ* 'Rabe', ói. *kāravah* 'Krähe'

lit. *szêszkas*, lett *sesks* 'Iltis': ói. *kášah kašikā* 'Wiesel'

ói. *šr̥nāti*, pp. *šr̥r̥nāh* 'zerbricht, zermalmt': ói. *kṛṇāti*, pp. *kīrṇāh* 'verletzt, tötet', ószl. *krъnъ* 'verstümmelt'

ói. *šámbuh*: ói. *kambuh* 'Muschel'

ói. *šárvarah* 'bunt, scheckig': ói. *karvarāh karbarāh* 'bunt, gesprenkelt'

ói. *šarkōtāh* 'Bez. einer Schlangenart': *karkōtāh* 'Bez. eines Schlangendæmons'

szl. *strupъ* 'Schorf': lett *kr'aupa* 'Grind', lit. *nu-krūpęs* 'schorfig'

lit. *szérti* 'füttern': ószl. *krъmiti*

szlov. *sr̥mša sr̥msa* 'Faulbaum'; lit. *szermũkszlė szermũksznė*, lett *sermaukschi sérmukschi* 'Eberesche': szlov. *čr̥mha čr̥mša*, or. *čeremcha* 'Faulbaum'; lett *zérmauksis zermũksis* 'Eberesche'

szerb-horv. *sr̥jemuš(a) sr̥jemuš(a)* 'Art wildwachsendes Zugemüse': szlov. *čr̥moš*, or. *čeremšá čeremica* 'Bärenlauch', lit. *kermũszė* 'wilder Knoblauch'

lit. *szvitėti* 'glänzen'; ószl. *svitėti* 'leuchten': lett *kwitēt* 'glänzen, flimmern', ószl. *cvьtą cvisti* 'blühen'

ói. *šárkarā šarkarah* 'Gries, Kies stb.': ói. *karkarah* 'hart'

lit. *szeimýna* 'Gesinde'; ópor. *seimĩns* 'Gesinde'; lett *sáime* 'Hausgesinde, Familie': lit. *kẽmas* 'Bauernhof', *kaimýnas* 'Nachbar'; ópor. *caymis* 'Dorf', *kaimĩna-* 'Nachbar'; lett *zĩms* 'Dorf', *zĩmĩ'nsh* 'Nachbar'

lit. *szmũlas* 'ohne Hörner', ói. *šámaḥ* 'ungehört': ópor. *camstian* 'Schaf', cseh *komoly* 'stumpf, abgestutzt'

örm. *soil* 'Höhle': lit. *káulas* 'Knochen'

lit. *szikti* 'cacare', ói. *šákrt* 'Mist, stercus': or. *kákati* 'cacare',
örm. *khakor* 'Mist'

ói. *tucchah* 'leer, öde, nichtig', av. *tusan* 'sie entleeren sich':
ószl. *tššt* < *tščl 'leer'

örm. *thanjr* 'dicht': lit. *tínkus* 'dicht', av. *tančišta-* 'kräftigst'
ószl. *zelen* 'grün'; lit. *žélti*, lett *felt* 'grünen': ószl. *žlt* 'gelb'; lit. *gel̃tas* 'fahlgelb', ópor. *gelatyna-*, lett *dfeltens* 'gelb'; phryg. *γλορος* 'Gold'

lit. *žq̃s̃is*, lett *jūss*, ópor. *sansy* 'Gans': ószl. *gq̃s* 'Gans' [és
örm. *sag* < *gas?; PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 86]

ószl. *sova*: lit. *nakti-kova* 'Nachteule'

lit. *žar̃dis* 'eingezäunter Weideplatz', ópor. *sardis* 'Zaun';
phryg. *Mane-zordum* 'Manes-stadt': lit. *gar̃das* 'Hürde';
ószl. *grad*, 'Burg, Stadt, Garten'; alb. *gar̃ð* 'Hecke, Zaun';
phryg. *Mane-gordum* 'Manes-Stadt'

lit. *žvaigždē*, lett *fwāigfne* 'Stern': ószl. or. *zvezda*, szerb *zvi-
jezda*, lengy. *gwiazda* 'Stern'

av. *daēvō-zušta-* 'den Daēvas erwünscht': av. *a-gušta-* 'unan-
genehm'

av. *zərīštya-* 'eiligst', bal. *zūt* 'schnell': av. *java* imper. 'eile',
ói. *jávatē* 'eilt'

ói. *vašā* 'Kuh': ói. *ukšā*, av. *uxša* 'Stier'

lit. *vāszas* 'Haken': lit. *ánka* 'Schlinge', ószl. *qkot* 'Haken',
ói. *ankáh* 'Biegung, Haken'

ói. *lōpāšáh* 'Schakal, Fuchs', *yuvašáh* 'jugendlich' stb.: ói.
lōpākah 'Schakal, Fuchs', *yuvakah* 'Jüngling'

lit. *dėvūžis* 'der liebe Gott', ószl. *bojazn* 'Furcht': lit. *vāna-
gas*, lett *wanags* 'Habicht', ószl. *ostrog* 'χαράξ'

S ez még nem minden: meg vagyok győződve, hogy az
idg. szókincs gondos átkutatása legalább is még
egyszer annyit eredményezne, mint a mennyit itt ki-

mutattunk, s minden esetre többet, mint közönségesen hinni szokás.

Szó sincs róla, hogy e föltűnő jelenség magyarázatát illetőleg az uralkodó elmélet hívei zavarban volnának, bár van olyan is, a ki minden magyarázatról lemond (SOMMER, Hb. 196—97), ill. a magyarázattal nincs megelégedve (TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. 175).

Valamikor combinatorius hangváltozás, nevezetesen assimilatio felvétele járta; de be kellett látni, hogy ez az elv az összes esetek magyarázatára elégtelen (BECHTEL, Hauptprobleme, 377—380).

Tetszetősebb s általános elfogadásra is talált az újabb és régibb, részben idg. alapnyelvi dialektuskeveredés, illetőleg kölcsönzés gondolata (BARTHOLOMÆ, Ir. Grr. I. 22. WACKERNAGEL, AiGr. 229. BRUGMANN, Grr. I.² 547. KVG. 158. HIRT, BB. 24, 284. FOY, KZ. 35, 16. ZUPITZA, KZ. 37, 401—2. VONDRÁK, Vergl. slav. Gr. I. 347. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 188 stb.). E föltevés szerint az eredeti hang 'a legtöbb esetben' alapnyelvi palatális *k* volt s a satəm-nyelvek *k* hangja centum-területről való (BRUGMANN, id. m.). Ez a gondolat főleg azért látszik tetszetősnek, mert a satəm-terület nyugati részére sokkal több gutturális [= régi 'veláris'] esik, mint a keleti részére: legtöbb a veláris a szlávban, kevesebb a litvánban, még kevesebb az árjában (VONDRÁK, id. m. 348). A dublettek földrajzi elhelyezkedése tehát arra látszik utalni, hogy azok a nyugatnak a kelet palatalizálására való visszahatása által keletkeztek. E visszahatás hordozói nyugatidg. törzsek vagy kisebb csoportok lehettek, a melyek a palatális határt áttörve kelet felé terjeszkedtek. Így képpen természetes, hogy a nyugati indogermánssággal határos satəm-területek erősebb befolyás alá kerültek, mint a messzebb keletnek fekvők (ZUPITZA, id. h.).

Bármily tetszetős ez a magyarázat, ennek is van bökkenője. A dialektuskeveredés, ill. kölcsönzés gondolatát csak a baltoszlávra szorítókozó alternatiók engedik meg föltétlenül, a mennyiben a *k*-alakokat nehézség nélkül lehet a germánból származtatni [vö. lit. *žasis*: ószl. *gaśb*: ófn. *gans*], de rögtön megnehezül a helyzet, mihelyt más satəm-nyelvekben is, nevezetesen

ha szélső keleten, az ó-indben jelentkezik az explosiva, a mi gyűjteményünk tanúsága szerint éppen nem olyan ritkaság, mint Zupitza állítja (id. h. 401). Ebben az esetben mégis csak valószínűtlen az a föltevés, hogy nyugatidg. szók hatoltak el ily messze keletre. Megvan persze még az alapnyelvi kölcsönzés lehetősége. De az ősidg. terület melyik részéből kerülhettek volna elő olyan minden tekintetben speciális ó-ind szók mint *karkōtāh* [: *šarkōtāh*], *karvarāh* [: *šarvarāh*]?

A nélkül hogy a kölcsönzés lehetőségét az egész vonalon visszavetném, még egy lehetőségre utalok, a mely minden nehézséget egy csapásra megszüntet. Ez a lehetőség az, hogy a satem-csoportnak spiransokkal alternálódó gutturálisai eredeti alapnyelvi explosivák, a melyek a satem-csoportban bizonyos körülmények között megmaradtak, bizonyos körülmények közt pedig palatalizálódtak s aztán spiransokká változtak. Ezt a lehetőséget az esetek bizonyos hányadában lehetetlen számba nem venni, mert senkinek sem volt és lesz bátorsága azt állítani, hogy az összes ide vágó alternatiók egytől-egyig centum-területről valók — nevezetesen mikor ugyanazon satem-nyelven belül ugyanazon gyöker gutturálisá alternálódik [pl. ói. *rúšant*:- *rócatē*], a mi elég gyakran fordul elő. Ha mármost a kölcsönzés lehetőségét az esetek bizonyos hányadában elimináljuk, csak a következő dilemma marad hátra: vagy a satem-explosiva az eredetibb, a mely másodlagos úton spirantizálódott, vagy a spirans az eredetibb, a mely másodlagos úton explosivára változott. Ámde az a folyamat, hogy valamely *s*- v. *š*-hang (nb. magánhangzó előtti helyzetben!) *k*-hangra változott volna, az összes satem-nyelvek történetében hallatlan és hangphysiologiailag is érthetetlen jelenség. E szerint csak az a föltevés marad hátra, hogy a *k*-hang változott *s*- v. *š*-hangra, a mi hangphysiologiai szempontból teljesen megnyugtató s román analogiákkal is támogatható [vö. fr. *cent*, *cheval* stb.].

Első tekintetre világos, hogy ez a magyarázati elv a centum-gutturálisokkal szemben álló satem-spiransokra is alkalmazható, úgyhogy e gutturális alternatio részletkérdése az idg. 'palatálisok' eredetének általános

problémájává szélesbül. Föltevésem corollariuma tényleg az, hogy ős- és köz-idg. 'palatálisok' és 'velárisok' megkülönböztetése egészen fölösleges s hogy helyettük egységes idg. gutturálisokat kell fölvenni, a melyek centum-területen változatlanul megmaradtak, satəm-területen pedig részben szintén megmaradtak, részben palatalizálódtak s aztán spirantizálódtak.

Ezt a következtetést, a melyre e gutturális alternatiók útján jutottam, megerősíti HIRT elmélete (Zur Lösung der Gutturalfrage im Indogermanischen: BB. 24, 218—291; v. ö. még Hb. 132), ill. ez elméletnek az idg. 'palatálisok' eredetére vonatkozó része, a mint megfordítva emez is erősebbé lesz általa. HIRT ugyan határozottan a BEZZENBERGER-féle elmélet híve, de azt véli, hogy lehetséges a három sort két régibb sorra redukálni. Ez a két sor: a 'gutturális' *k g gh* és a 'labioveláris' *kʷ gʷ ghʷ*. A gutturális *k*-sor keleten jóval az idg. népek szétkülönülése előtt *k*- és *k*-sorra szakadt, a mennyiben sötétszínű vokálisok előtt *k g gh* maradt, világosszínű vokálisok előtt *k̄ ḡ gh'*, majd *ś ž zh* lett. — Ennek az elméletnek, a mely JON. SCHMIDT régi elméletére (KZ. 25, 124) emlékeztet, csak egy kis szépséghibája van, az t. i., hogy satəm-spiransok bármilyen színű vokálisok előtt fellépnek. HIRT ugyan megkísérlette kimutatni, hogy azok a gyökek, a melyek a satəm-nyelvekben szó elején spiranst tüntetnek föl, mindig az *e/o*-sorban mozgottak. De ez a kísérlet kétséggel dugába dőlt (PEDERSEN, KZ. 36, 292. ZUPITZA, KZ. 37, 399—400). Ez azonban mit sem tesz, mert a hanganyagnak ki tudja hány évezredes analogikus átgúrása stb. az eredeti viszonyokat gyökerestül felforgathatta. Glottogonikus kérdésben különben is az exakt bizonyítás úgyis lehetetlen s a valószínűség kimutatása egészen kielégítő eredmény. Már pedig az a gondolat, hogy a satəm-spiransok, ill. idg. előfutáraik, a *k*-hangok, combinatorius hangváltozás útján palatális vokálisok előtt jöttek létre, a lehető legvalószínűbb. ZUPITZA is kénytelen kijelenteni: 'Der Grundgedanke Hirts liegt ja an sich sehr nahe' (KZ. 37, 400). BRUGMANN maga is elfogadott HIRT elméletéből legalább annyit, hogy idg. *-qo-* és *-ko-* 'végelemzésben ugyanazon formans' (Grr. II. 1.² 474).

gr. Spr. 104. és köv. l.), OSTHOFF (BB. 24, 187), HIRT (BB. 24, 221), PEDERSEN (KZ. 36, 293), HERMANN (KZ. 41, 56—57) stb. Igaz ugyan, hogy a 'gutturális spiransok' mellett is tekintélyes tudósok emeltek szót: JOH. SCHMIDT (KZ. 25, 134—135), FICK (Vgl. Wb. der idg. Spr. I.⁴ XX. l.), BEZZENBERGER (BB. 16, 235), BECHTEL (Hauptprobl. 371), BARTHOLOMÆ (Ir. Grr. I. 12), FOY (KZ. 35, 15), REICHELT (AwEb. 47). De azzal a hangphysiologiailag különben is aggályos föltevással, hogy a centum-explosivák palatális spiransokból támadtak, a tényeknek egész sorozata ellenkezik.

1. Ellenkezik az, hogy a satəm-nyelvekben is vannak spiransokkal alternálódó gutturálisok, a melyeket lehetetlen spiransokból keletkeztetni (vö. HIRT, BB. 24, 221).

2. Ellenkezik az a körülmény, hogy a baltoszláv csoport kivételével a többi satəm-dialektusok még nem veszítették el az elsődleges explosivák nyomait [vö. HERMANN bizonyítását (KZ. 41, 32—57. s köv. l.), a melynek azonban nem minden részletevel értek egyet].

Mivel az óindben idg. palatális *k̂* mint *ŝ* lép föl, idg. *ġ* és *ġh* folytatásaként *š* és *šh* spirans volna várható. Ezek helyett azonban *j* és *h* jelentkeznek, a melyek idg. veláris *g* és *gh* = ói. *g* és *gh* palatalizált reflexei, vö.

ói. *yájatē* [av. *yazaite*] 'verehrt' < *jaġetai

ói. *őjas-* [av. *aojah-*] 'Kraft, Macht' < **auges-*

ói. *gūhati* [av. *gaozaiti*] 'verbirgt' < **gheugh-*

ói. *míhah* 'Nebel, Regen' [ói. *mēgháh* 'Wolke'] < *miġhes

Ehhez járul még, hogy az ói. *j* kétségkívül explosiva volt. Manapság ugyan az ói. 'palatálisok' [*c* és *j*] affrikáták [*tš* és *dž*], mivel azonban a prozódiaiban és az orthographiában mindig mint egyszerű hangok szerepelnek, főleg mivel az indek phonetikai írásaiban mindig a sparsák [= zárhangok] kategóriájába vannak beosztva, valamikor okvetetlenül explosivák voltak (BRUGMANN, Grr. I.² 77. KVG. 44. WHITNEY-ZIMMER, IGr. 16. THUMB, SkrHb. 42. HERMANN, KZ. 41, 34—38 etc.). Az ói. *j* tehát valamikor nem affrikáta volt, hanem palatális explosiva: *ġ*, a mire phonologiai magatartása is utal [vö. *yájatē*: 2. sg.

Hirt védelmére kelt RIBEZZO is [vö. IF. A. XVIII. 6]. — Ha igaz volna az, hogy a gutturálisok és a rájuk következő vokálisok között közönségesen feltételezett relatio nem értetődik magától (ZUPITZA, KZ. 37, 400. PEDERSEN, KZ. 39, 386), akkor nem volna más hátra, mint az a föltevés, hogy a satəm-spiransok, ill. az idg. *k*-hangok spontán módon jöttek létre — a mi talán szintén nem lehetetlen, de mégis csak ugrás a sötétbe.

A 'palatálisok' és 'velárisok' közötti különbség kiküszöbölésére törekszik MEILLET is, a ki még HIRT előtt, nyomban BEZZENBERGER után lépett föl elméletével (De quelques difficultés de la theorie des gutturales indo-européennes: *Mém. de la Société de linguistique de Paris*. VIII. 1892. 277—303), a melyhez a legújabb időkig hű maradt (Introduction à l'étude comp. des langues indo-européennes. 1908. 65—66 — és e mű PRINTZ-féle fordítása: Einführung in die vergl. Gr. der idg. Spr. 1909. 45—46). E szerint két idg. gutturális sor volt: 'præpalatális' [= 'palatális'] és 'labioveláris postpalatális' [= 'labioveláris']. MEILLET beismeri ugyan, hogy az összehasonlítás bizonyos esetekben egy harmadik 'mediopalatális' [= 'veláris'] sorra látszik utalni, de mivel egyrészt egyetlen idg. nyelv sem utal mind a három típusra s mivel másrészt a 'mediopalatális' csakis bizonyos helyzetekben [*r* és *a* előtt, *s* mögött s gyökér végén főleg *u* mögött] fordul elő, azért azt hiszi, hogy a 'mediopalatálisok' voltaképpen 'præpalatálisok', a melyek bizonyos körülmények között specziális módon fejlődtek. — Ez az elmélet mint a három sor ellen keletkezett reactio egyik tünete minden esetre figyelemre méltó, de az a részlete, hogy a 'mediopalatális' [= 'veláris'] sor másodlagos, nézetem szerint tarthatatlan (l. még alább is, 44. l.).

Objektív argumentumok, a melyek a gutturálisok alternációjából és fönnebb említett reconstructió viszonyaiból vannak véve, és tekintélyek véleményei egyaránt a mellett szólnak, hogy a 'palatálisok' és 'velárisok' fejlődésvonalai convergálnak, hogy tehát e két sor egyetlen próto-idg. gutturális sorból alakult ki. Hogy ez a sor csakugyan explosiva volt, az szerintem kétségtelen. Ezt a nézetet vallja az indogermanisták majoritása: BRUGMANN (Grr. I.² 543. KVG. 157), KRETSCHMER (Einl. in die Geschichte der

yákši]. Hogy valamikor az ói. *h* is zárhang volt, mutatja, hogy reduplicatio esetében *j* jelentkezik helyette [vö. *jahí jaghána*: *hánti*; *juhóti*: *hutáh*]. Végül ói. *š* szintén zárhangból keletkezett, mert *š*+*s* kapcsolatban *k*+*š* csoport áll elő [vö. instr. *diš-á*: nom. *dík*; 1. sg. *vášmi*: 2. sg. *vákši* stb.]. — E szerint az idg. palatálisok összes óind reflexei eredeti zárhangok [*k g gh'*] mellett tanúskodnak.

Az óind tanúsága magában is elégséges volna álláspontunk igazolására. Ehhez járul még a többi satəm-dialektusoknak bizonyosága idg. *g* és *gh'* mellett.

Az óperzsában a várható *z* mellett *d* is jelentkezik [vö. óp. *ā-yadana*- 'Tempel': av. *yazaite*, óp. *yájatē*, óp. *-gaudayah* 'du sollst verbergen': av. *gaozaiti*, ói. *gūhati*]. Ha ez a *d* csakugyan zárhang volt (Foxy, KZ. 35, 12. KZ. 37, 539—540), föltehető, hogy nem spiransból keletkezett (HERMANN, KZ. 41, 43). De igazolható-e ez az óp. *d* < *g* hangváltozás?

Az örményben *c*, resp. *j* jelentkezik [vö. *cer* 'Greis': av. *zaurvan*- 'Alter, Altern', ói. *járant*- 'gebrechlich, alt, greis' + *γέρων*; *jaunem* 'ich weihe, bringe dar, opfre': av. *zaodra* 'Opferspende', ói. *juhóti* 'opfert' + *χόρπα*]. Az örm. *c* és *j* pedig affrikáták [*ts*, resp. *dz*], a melyek régibb explosiv articulatióra mutatnak.

Az albánban *z* és *ð* mellett *d* is megjelen [vö. *deša* 'ich liebte': av. *zaōša*- 'Gefallen', ói. *jóšah* 'Zufriedenheit' + *γέομαι*; *dimen* 'Winter': av. *zima*-, ói. *himáh* 'Kälte, Winter' + *χίών*]. Lehetséges, bár az albán viszonyok mellett bajos volna bizonyítani, hogy ez a *d* nem a *ð* spiransból támadt, a hogyan PEDERSEN fölteszi (KZ. 36, 331), hanem az eredeti explosiv articulatiót megőrizte, mint HERMANN véli (KZ. 41, 49). De az alb. *d* < *g* hangváltozás fölvétele mindig gyanús marad.

3. Ellenkezik végül a 'palatális spiransok' fölvételével azon idg. szóknak hangalkata, a melyek allophyl rétegekből jutottak be az indogermánba. Az érvelés illetően lehetőségére KRETSCHMER utalt először — még pedig a következő szavak alapján:

ói. *parašūh* 'Beil, Axt' + gör. *πέλεκυς* < assyro-babyloni *pilakku*, sumer *balag* (KRETSCHMER, Einl. 105—106. SCHRADER, Reallexikon, 892. PRELLWITZ, Sprachvergl. u. Urgeschichte.³ II.

118. FEIST, GotEtwb. 80). — UHLENBECK (AiWb. 156) tiltakozik a kölcsönzés fölvétele ellen, de okot nem hoz föl. Foy kifogása (IF. A. 10, 4): '... wenn auch ai. *parašús*, griech. *πέλεκος* einem bab.-assy. *pilakku* entlehnt sind, so kann doch das gemeinidg. oder ar. *x* [= guttur. Spirans] . . . dem bab.-assy. *k* näher gestanden haben als idg. *q*' — számomra igen szubtilis; talán azt kell rá felelni, hogy Foy pár sorral följobb tagadja meg a spirantikus elméletet s áll be a *k*-sor híveinek táborába.

E szó mellé sorozom részemről még a következőket:

óí. *šanáh* 'eine Hanfart', oszét *san sanna* 'Wein': újp. *kanab kanav*, kurd *kinif*, [örm. *kanaph kaneph* a persából] ószl. *konoplja* [innen: lit. *kanāpės*, ópor. *knapios*] + gör. *κάνναβις* innen: lat. *cannabis*] óísl. *hampr*, angsz. *hænep*, ófn. *hanaf* 'Hanf' < cseremis *keñe kiñe*, török-tatár *ken-dir kin-dür* 'Hanf' stb. (SCHRADER, Reallex. 330. Sprachvergl. u. Urgesch. II.³ 190, 193, 194. WALDE, id. m. 122—123). — Ha ez az etymon nem is válnék be, a kender idg. neve minden esetre jövevénytyszó, a melynek eredetije a satəm-spiransok mellett fellépő satəm-gutturálisok bizonyossága szerint okvetetlenül *k*-hangú volt.

örm. *sisern* 'Kichererbse' [innen: óí. *šišna-*, ha jelentése: 'Erbse']: ópor. *keckers* 'Erbse', lit. *kekė*, lett *kekars* 'Traube' + gör. *κρίος* < *κεκριός, lat. *cicer* (PRELLWITZ, id. m. 245. WALDE, id. m. 158. BOISACQ, id. m. 519). E szók forrása ismeretlen, de újra a gutturális alternatióból következtetve okvetetlenül *k*-hangú volt.

Az érveknek e sorozata után palatális spiransokról, azt hiszem, komolyan többé nem lehet szó.

Egy kérdés vár még tisztázásra, s ez az, hogy az ajánlott egységes prótoidg. gutturális sor inkább 'palatális' volt-e vagy inkább 'veláris'. Ezt a kérdést azért bajos megvitatni, mert a prótoindogermánban kétségkívül voltak artikulációbeli ingadozások s bizonyosan még nagyobbak mint később (l. alább, 87. s köv. lk.). Mindazonáltal MEILLET (l. fönnebb, 41) ellenére, a

ki a 'palatálisok' mellett kardoskodik, valamint ZUPITZA (KZ. 37, 403—404) és mások ellenére, a kik inkább a 'veláris' sort nézik gyanús szemmel, részemről mégis inkább a 'veláris' articulatio mellett döntenék, részben azért, mert a 'veláris' az egyetlen köz- és ős-idg. gutturális sor, a mely centum- és satem-területen egyaránt megvan, részben pedig azért, mert 'palatálisok' és 'labiovelárisok' is alternálódnak (l. alább 46. s köv. lk.). — 'Veláris' articulatio mellett szól végül a kakuk ős- és köz-idg. onomatopoetikus neve (vö. LINDSAY-NOHL, Die lat. Spr. 339): ói. *kōkah kōkilāh*, gör. *κῶκκῶ* [hangja: *κῶκκῶ*], lat. *cucūlus*, ír *cuach*, kymr. *cog*, úfn. *kuckuck*, ószl. *kukavica* 'kakuk', lit. *kukūti* 'kakukolni'. Legalább is nem-palatális articulatióra utalnak a gyermeknyelvből való *kaka közidg. származékai: gör. *κῶκκῆ κῶκκῶ*, lat. *cacūre*, ír *caccaim* 'caco', *cacc*, kymr. *cach* 'kot', úfn. *kacken*, or. *kakaty*, szerb *kaknuti*, lengy. *kakać* (KRETSCHMER, Einl. 353. WALDE, id. m. 104). Az érvek e kategóriáján nem kell fönnakadni: állati hangok utánzásából mások is következtek már vokálisok színére, sőt hangsúly-minőségekre (l. pl. HIRT, Hb. 62. PRELLWITZ, Gr. Etwb. 74).

* * *

E szakasz eredménye a következő: idg. 'palatálisok' és 'velárisok' helyett egységes prótoidg. gutturálisok veendők föl. Az egységes prótoidg. gutturális sor nyugaton változatlanul megmaradt [a mai 'veláris' sor], keleten ellenben csak szórványosan maradt meg, az esetek nagy többségében — eredetileg palatális vokálisok előtt vagy talán spontán módon is? — palatalizálódott s még később spirantizálódott [a mai 'palatális' sor]. Az ős- és közidg. 'palatális' sor tehát csak a satem-spiransok szülte optikai csalódás, a mely rögtön eltűnik, ha a satem-spiransokkal alternálódó satem-gutturálisokat számba vesszük. Legintenzívebb volt — s tehát leghamarább következett be — a tenuis spirantizálódása, míg a media és media aspirata többé-kevésbé ellenállott a spirantizálódásnak, a minek hangphysiologiai oka lesz (l. HERMANN, KZ. 41, 45). A palatalizálódás és spirantizálódás hullámai szélső keletről indultak ki s egyre csökkenő intenzitással haladtak nyugat felé.

Ez a helyes magyarázata annak a ténynek, hogy satəm-spiransok és satəm-gutturálisok alternációja esetében legtöbb a spirans az óindben, a legkeletibb satəm-nyelvben, s legtöbb a gutturális a szlávban, a legnyugatibb satəm-csoportban, míg a még messzebb nyugatnak fekvő centum-területen már egyetlen spirans sem akad, csak kizárólag gutturális. A mi a palatalizálódás és spirantizálódás chronológiáját illeti, e folyamatok minden esetre relative későn állottak be a satəm-területen. Csak e föltevés mellett érthetők a satəm-spiransokkal alternálódó gutturálisok, a régi prótoindg. explosivák épségben maradt maradványai. Ugyancsak ezek a satəm-gutturálisok mutatják, hogy a palatalizálódás és spirantizálódás folyamata következetesség nélkül játszódott le. Hogy azonban ebből a 'hangtörvények kivételnélkülisége' dogmája kedvéért a 'palatálisok' itt kifejtett eredete ellen tőkét kovácsolni nem lehet, azt alább (86. s köv. lk.) mutatjuk ki.

B) Centum-gutturálisok és labializáltgutturálisok alternációja. — A 'labiovelárisok' eredete.

Centum-gutturálisok [= satəm-spiransok és satəm-gutturálisok] meglehetősen gyakran centum-dialektusoknak labializált gutturálisaival alternálódnak. Az alább következő gyűjteménybe majdnem kivétel nélkül csak olyan esetek vannak fölvéve, a melyeket autoritások is fölvettek. Számuk így is elég tekintélyes, de kétségkívül szaporítható.

Gyökerek és basisok végén jelentkező alternációkra nem lehet sokat adni, mert habár kétségtelen, hogy ilyenek is voltak, szükség esetén mindig fel lehet tenni — ha bizonyítani nem is — hogy a gutturálisra következő labiális elem suffixális eredetű, esetleg analogikus képzés vagy más alternatio eredménye. Ilyen kevésbbé biztos esetek többek között:

ónord *víkja* 'von der Stelle rücken, sich bewegen' [lit. *svaigti* 'schwindelig werden, schwanken'] < **ueigo-*: óisl. *víkva* *ýkva* 'weichen' < **ueig^ho-* (NOREEN, Ugerm. Lautl. 199) vagy **ueig^huo-* (ZUPITZA, Germ. Gutt. 102)

ónord *strýkja* 'streichen', gör. στρίψε στρίγγος [ószl. *strigq*

‘schere’] < **streigo-*: óizl. *strykva* ‘streichen’, gör. *τρίβω* < **streig^uo-* vagy **streig-uo-* (ZUPITZA, Germ. Gutt. 102. WALDE, id. m. 745)

lat. *procus* [ói. *prašnáh* ‘Befragung’, lit. *praszyti* ‘fordern’] < **prok^os*: gör. *θεο-προπός* < **proq^uos* (JOH. SCHMIDT, KZ. 25, 130. BECHTEL, Hauptprobl. 378) vagy **prok^h-uo-s* (WALDE, id. m. 604) vagy **prok^os*, miből a szókezdő *p* hatása alatt gör. *-προπός* (PRELLWITZ, id. m. 182. BOISACQ, id. m. 339)

Megbízhatóbb esetek — már a tekintélyek egyértelműbb restructioja miatt is — a következők:

ói. *mrjáti* ‘wischet, reibt ab stb.’, av. *marəzaiti* ‘streift, wischet’ < **merego-*: ói. *mrǵáh* ‘ein im Walde umherschweifendes Tier, Wild, Gazelle, Vogel’, av. *mərəγō* ‘Vogel’, gör. *ἀμορβός* ‘Begleiter, Hirt’ < **mereg^uo-* (UHLENBECK, id. m. s. vv. 229. PRELLWITZ, id. m. 34. BOISACQ, id. m. 55).

gör. *βράξαι· συλλαβεῖν, βρακεῖν· συνιέναι* Hes. [ói. *mršáti* ‘berührt, fasst an’] < **mereho-*: gör. *βράψαι· συλλαβεῖν, βράπτειν· ἐσθίειν* Hes. [kfn. *merwen* ‘anbinden, anschirren; vereinigen stb.’] < **mereq^uo-* (BECHTEL, Hauptprobl. 323, 378. BRUGMANN, Grr. I.² 547. UHLENBECK, id. m. 230. WALDE, id. m. 481. BOISACQ, id. m. 131), csak az egyetlen HIRT szerint < **merēh^h-uo-* (IF. 17, 391).

gör. *κάκκη κακκάω*, lat. *cacāre*, or. *kakaty* stb. < **qay-*: gör. *κόπρος*, ói. *šákr̥t* ‘stercus’, lit. *szìkti* ‘cacare’ < **kēq^u* (BEZZENBERGER, BB. XVI. 251. UHLENBECK, id. m. 301. WALDE, id. m. 104). Ez esetben mind a három gutturális alternálódik! Ez annál jelentősebb, mert a gyökér kiindulópontja a gyermeknyelvi *kaka (l. fönebb, 45. l.)

gör. *αἰκάζει· καλεῖ* Hes., *προ-ἵκης* [pæign. *praicim-e* ‘in templum’?] < **aigo-*: gör. *αἰτέω αἵτης* [ói. *yācati* ‘er fleht, fordert’] < **aig^uo-* (BECHTEL, Hauptprobl. 359. THUMB, IF. A. 11, 23. BOISACQ, id. m. 30).

gót *days*, óizl. *dagr* stb. ‘Tag’ < **dheg^ho-*: gör. *τέppā*, *θε-πανός· ἀπτόμενος* Hes., lat. *favilla foveo* stb. < **dheg^ho-*

(BEZZENBERGER, BB. 16, 258. UHLENBECK, id. m. 125. — FEIST, id. m. 61 rosszul reconstruál vagy sajtóhiba van nála. — WALDE, id. m. 277 nem vette észre az alternatiót).

av. *aši* [ói. *ákši*] 'Auge'; bœot *ὄκαλλας* < *oĥp-. av. *aiwy-āxšayeinti* 'sie beaufsichtigen', óp. *patiy-axšaiy* 'beaufsichtige'; lak. *ὀπίλος*, epidaur. *ὀπίλλος*; lit. *ũksauti* 'ansehen, ausspionieren' [vö. még *ὀπωπα*, lit. *akis* 'Auge'] < **oq*þ*- (KRETSCHMER, KZ. 31, 432. 33, 273. BRUGMANN, Grr. I.² 547).

Teljes bizonyító erővel bírnak azok az alternatiók, a melyek szó elején lépnek föl, már a mennyiben t. i. az egybeállított szók össze is tartoznak, a mi az esetek többségében nem kétséges. Ilyen alternatiók a következők:

gör. *γαρρίωμεθα* *λοιδορούμεθα* Hes. *γῆρυς*; ír *gairm*, kymr. *germ* 'Geschrei'; ófn. *kara* 'Wehklage' [oszét *zarīn zarun* 'singen', *zar* 'Gesang'] < *gār-. *γέρανος*, kymr. *garan*, ófn. *chranuh* [lit. *gervė*, ószl. *žeravъ*] 'Kranich' < *ger-. gör. *δειριᾶν* *λοιδορεῖσθαι* Hes.; ír *berran* 'Kummer'; ófn. *queran* 'seufzen' < **g^{er}*- (BECHTEL, id. m. 359. ZUPITZA, Germ. Gutt. 78. BOISACQ, id. m. 144, 146, 172). — Háromszoros alternatio!

ófn. *chilburra*, agsz. *cilfor-lomb* 'Mutterlamm', gallolat. *galba* 'homo præpinguis' < **g^{elb}h*-. gör. *δελφός* *δελφαί*, lat. *volba vulva* stb. < **g^{elb}h*- (BECHTEL, id. m. 359. ZUPITZA, id. m. 77. WALDE, id. m. 331. BOISACQ, id. m. 175). — Hogy a germán szók *k* consonansa analogikus volna *ku* helyett [vö. ófn. *kalb*, ags. *cealf* < **g^{olb}h*-], mint BRUGMANN Grr. I.² 613 gondolja — annak ellentmond a gallolat. *galba*, valamint gót *kilþei* 'Mutterleib', agsz. *cild* 'Kind' az idg. **g^{elt}*- parallel gyökérből.

gót *gild* 'Steuer', *fra-gildan* 'vergeltén', ófn. *geltan* 'bezahlen, vergeltén' < **g^{hel}*-. gör. *τέλθος* *χρέος* Hes., *ὀφέλλω* *ὀφείλω* < **g^hel*- (BECHTEL, id. m. 359. PRELLWITZ, id. m. 345. FEIST, id. m. 85. FALK-TORP, id. m. 318—319. KLUGE, id. m. 167. WEIGAND-HIRT, id. m. 670). — Az egybeállítás a tekintélyek egy része szerint kétséges, de a visszautasítás

oka csak a gutturális alternatio. A tekintélyek egy része a germ. és gör. szók részére egységes **q^hel-* gyökeret kíván, a mi azonban lehetetlenség [cf. gót *warmjan*, óizl. *werma* 'wärmen': gör. θερμός stb. < **q^her-*].

gör. γαλκός [ópor. *gelso*, lit. *gel(e)žis*, ószl. *želēzo*] < **q^helgh-*: gör. Τελγίves < **Θελγίves* [cf. Θελγίves] < **q^helgh-* (BECHTEL, id. m. 359. PRELLWITZ, id. m. 501).

av. *fra-zah-* 'im Stich lassen, verschwinden' [óí. *jásatē* 'ist erschöpft'] < **ges-*: gör. σβέννῳμι, gót *fra-qistjan* 'verderben' stb. < **(z)g^ses-* (HIRT, BB. 24, 240. ZUPITZA, KZ. 37, 403. PRELLWITZ, id. m. 407. UHLENBECK, id. m. 99).

lat. *gesto*, ir. *tícsath* 'tollat' < **dā-od-gestātu* stb. < **gest-*: gör. βαστάζω βάσταγμα < **g^sest-*. — Az egybeállítás a tekintélyek szerint kétséges (PRELLWITZ, id. m. 74. WALDE, id. m. 339—340), de akkor a gör. szó izolálva marad (BOISACQ, id. m. 116). Talán specziális gör. labializálás van a játékban (l. alább, 65. l.)?

ír *gelim* 'fresse, grase', corn. *gel* 'Blutegel', ófn. *kēla* 'Kehle, Hals' < **gel-*: gör. δέλεαρ, καβλέει· καταπίνει Hes., αὐλ δέλος δέλετρον βλήρ < **g^sel-* (BEZZENBERGER, BB. 16, 256. PRELLWITZ, id. m. 109. BOISACQ, id. m. 173. WALDE, id. m. 355—356. BERNEKER, SlavEtwb. 309—310). — Az a föltevés, hogy az eredeti gyökér: **gel-*, a mely a **g^ser-* gyökér hatása alatt lett **g^sel-*, fölösleges.

gör. γέργερος βρόγχος Hes., γαργαρέων γαργαρίζω < **ger-*: gör. βορά βάραθρον, ark. ζέρεθρον [lat. *vorāre*, ófn. *querechela* 'Kehle'] < **g^ser-* (ZUPITZA, id. m. 86. UHLENBECK, id. m. 77—78. PRELLWITZ, id. m. 90. WALDE, id. m. 356. BOISACQ, id. m. 126—127, 141). — Hogy **ger-* és **g^ser-* két különböző gyökér volna, az képtelenség; hogy az egyik vagy a másik analogikus hatások alatt jött volna létre, egészen fölösleges föltevés. — A semitában illabiális gutturálisok vannak (l. alább, 77. l.).

gör. γάργαρα 'Haufe, Menge', γέργερα· πολλά Hes.; ír *graiḡ*, kymr. *gre* 'Herde von Pferden' stb. < **ger-*: ófn. *quartar*

chortar, agsz. *cordor* 'Schar, Herde' (BEZZENBERGER, BB. 16, 258. MEILLET, MSL. 8, 279). — WALDE (id. m. 353—354) tiltakozik az ófn. *quartar* bevonása ellen. Ámde bár maga is felhozza a gör. ἄγορις ἀγούρης szokat, a melyek biztosan ide tartoznak (BOISACQ, id. m. 6), nem vette figyelembe e szók ü elemét, a mely nézetem szerint egy szomszédos labiális elem nélkül teljesen érthetetlen [vö. σπορίς σπορίς: lat. *sporta*, φύλλον: lat. *folium*, μύλη: lat. *mola* stb. és l. alább, 60. s köv. l.]. Ha tehát a gör. ἄγορις stb. is 'labioveláris' gutturálisra utal, az ófn. szó ellen semmi kifogás sem lehet.

ói. *jánaħ* 'Geschlecht', av. *zan-* 'zeugen, gebären'; örm. *cin* 'Geburt'; gör. γένος γίγνομαι; ír *ro-génar* 'natus sum', kymr. *geni* 'geboren werden'; gót *kuni*, óisl. *kyn*, agsz. *cyn*, ófn. *kunni* 'Geschlecht, Stamm' < **gen-*: ói. *gná* 'Götterweib', av. *gənā* *γnā* 'Frau, Weib'; örm. *kin*; gör. γυνή, bœot βανά; ír *ben* (gen. *mná*) 'Frau', corn. *benen* 'sponsa'; gót *qinō*, óisl. *kona* (gen. pl. *kuinna*), agsz. *civene*, ófn. *quena* 'Weib' < **q^hen-* (NOREEN, Urgerm. Lautl. 199. KRETSCHMER, KZ. 33, 273. BRUGMANN, Grr. I.² 547). — Hogy 'nő' és 'szülés' összetartoznak, minden glottogonikus spekuláció nélkül világos. — Megjegyzendő még, hogy av. *jaiti-* és lit. *gentis* 'Verwandter' szók számára **gen-* gyökér állítható föl (PRELLWITZ, id. m. 101. FALK-TORP, id. m. 514; — WALDE, id. m. 338 persze szorultságában megint analogikus átvitelhez folyamodik, úgyhogy itt megint hármass alternatio forog fönn.

alb. *zjař* 'Feuer', *zjarm* 'Hitze' [lit. *žarijjos* 'glühende Kohlen', ópor. *sari* 'Glut'] < **gher-*: alb. *n-groh* 'ich wärme' [ópor. *gorme* 'Hitze', gör. θερμός stb.] < **qh^her-* (l. fönnebb, 18—19. l.).

ói. *jirnáħ* 'zerrieben'; lit. *žirnis* 'Erbse', ószl. *zrěno* 'Korn'; ír *grán*, kymr. *grawn*; gót *kaurn*, óisl. *korn*, agsz. *corn*, ófn. *chorn corn* 'Korn' < **gher-*: ói. *grāvā* 'Stein zum Sompresen'; lit. *gírmos* 'Handmühle', ószl. *žrěny* 'Mühle'; ír *bró*, kymr. *breuan* 'Mühlstein, Handmühle'; gót *asilu-qairnus*

'Mühlstein', óizl. *kuern*, agsz. *cweorn*, ófn. *quirn chwirna* 'Mühle' < *q^uer- (JOH. SCHMIDT, KZ. 25, 133. FEIST, id. m. 32—33). Az egybeállítás mellett szól az is, hogy mind a két gyökér kéttagú nehéz basisra megy vissza (HIRT, Der idg. Abl. 79).

óizl. *hjarse* 'Scheitel', *hjarne*, ófn. *hirni* 'Hirn'; bret. *kern* 'Kopfwirbel' [ói. *śírah* 'Kopf', *śíršán*- 'Haupt' stb.] < *ker-: óizl. *huerna* 'Topf, Schale', *huerr* 'Kessel', gót *hairnei* 'Hirnschädel'; kymr. *pair* 'Kessel' [ói. *carúh* 'Kessel, Topf'] < *q^uer- (BEZZENBERGER, BB. 16, 258. NOREEN, Ugerm. Lautl. 199. FEIST, id. m. 149. FALK-TORP, id. m. 410, 602. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. 187). -- 'Schüssel, Topf' és 'Hirnschale, Schädel' eredetileg azonos (vö. FICK, Vergl. Wb. der idg. Spr. I.⁴ 385. PRELLWITZ, id. m. 218. SCHRADER, Reallex. 277—278. SCHEFFTELOWITZ, BB. 28, 143. BERNEKER, SlavEtwb. 147). -- ZUPITZA (Germ. Gutt. 57—58) és WALDE (id. m. 154) ellenállása indokolatlan.

gall. *Cintu-gnatus* 'primigenitus', kymr. *cyntaf*, ír *cétne* 'primus' < *gen-: gall. *Penno-vindos* 'capite albus', kymr. *penn* 'caput' < *q^uen- (ZUPITZA, KZ. 37, 403. BERNEKER, Slav. Etwb. 168).

óizl. *hallr* 'Hügel', *hialmr* 'Heu-, Kornhaufen', gót *hallus* 'Fels' [lit. *kálnas* 'Berg'] < *qel-: óizl. *huáll* 'Hügel', svéd dial. *hvålm* 'Heuhaufen' < *q^uel- (ZUPITZA, KZ. 37, 403. FALK-TORP, id. m. 408, 415. WALDE, id. m. 150, 176. FEIST, id. m. 127). — Ha ide való ói. *śilá* 'Stein, Fels', örm. *sal* 'Steinplatte, Amboss' (UHLENBECK, id. m. 310—311), a mi ellen semmit sem lehet felhozni, akkor még egy *kel- parallel gyökerünk van (vö. még FALK-TORP, id. m. 408). Ebben az esetben tehát megint hármassal alternatio van előttünk.

óizl. *hiala* 'schwatzen', ófn. *hellan* 'ertönen, klingen' [lit. *kalbà* 'Rede'] < *qel-: óizl. *huellr* 'helltönend', agsz. *hwelan* 'widerhallen', ófn. *hwel* 'procax' < *q^uel- (ZUPITZA, KZ. 37, 403. FALK-TORP, id. m. 325, 373, 437. WALDE, id. m. 115).

lat. *carpo*, ói. *kypānah* 'Schwert', lit. *kerpù* 'schneide mit der Schere' < **qerp-*: lat. *corpus*, ói. *kýp* 'Gestalt, Schönheit', gör. *κρπίδες* < **q^uerp-* (UHLENBECK, id. m. 63, 64). — WALDE (id. m. 194) ellenzi a kapcsolatot, de csak a *q^u* miatt.

lat. *civis*; gót *heiuwa-frauja* 'Hausherr', óizl. *hiún* 'Ehegatten', agsz. *hiwan* 'Hausgesinde', ófn. *hiwo* 'Gatte' [lit. *szeimýna*, ópor. *seimīns*, ószl. *sēmija* 'Gesinde'] < *kēi: lat. *quies* *quiesco*, gót *heila*, agsz. *hwíl*, ófn. *hwila* 'Zeit, Weile', óizl. *huíla* 'Ruhebett' < **q^uei-* (ASCOLI-BAZZIGHER, Vorlesungen 57. WALDE, id. m. 164—65, 634). — Ha lit. *kēmas* 'Bauernhof', ópor. *caymis* 'Dorf' stb. nem a germánból [gót *haims* 'Dorf, Flecken' stb.] vannak kölcsönözve, akkor egy harmadik **qei-* gyökeret is kell felvenni s az alternatio hármas.

gör. *πολλά-κι* [= ói. ved. *purú cid*], *καί* [= lit. *kaĩ* 'wie', ószl. *cē i* 'καίτοι, καίπερ'], íón *κῶς ὅκως κότερος ὅκη*, *αἰὼς ὅκαι*, dór *ὅκα*, thessal. *κίς κίς κε* stb. < **qo-* **qā-* **qi-*: gör. *τίς πῶς ὅπως πότερος ὅπη ὅτε* [lat. *quis quō quā*] < **q^uo-* **q^uā-* **q^ui-*. Az egybeállítás kétséges. Az uralkodó irány szerint *καί* nem ide való (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 542—543. BERNEKER, SlavEtwb. 122; vö. azonban PERSSON, IF. 2, 205); a többi alternatiókat úgy magyarázzák, hogy a bizonyos esetekben jogosult gör. *κ* analogikusan elharapózott: jogosult volt állítólag oly esetekben mint *ὀκίς ὀκῶς* stb., *πολλά-κι* egy eredetibb *πολῶ-κι helyébe lépett (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 117. HIRT, Hb. 145, 307 stb.). Ezt bizonyítani épp oly bajos mint czáfolni. Mindenesetre érdekes, hogy éppen itt utalt BRUGMANN korábban annak lehetőségére, hogy a *q^u*-alakok mellett már prähellén időben *q*-alakok állottak (Grr. I.² 597). Ez a magyarázat még mindig valószínű oly párhuzamos alakok miatt mint *κνεῖν: πονεῖν*, *Κόδνα: Πόδνα* stb. (I. SOLMSEN, KZ. 33, 297—298).

rhod. karp. *κτοινᾶ* 'Wohnsitz, Gemeindebezirk' [óí. *kšitíh*, av. *šitiš* 'Wohnung, Siedelung', lat. *situs* stb.] < **kpei-*: rhod. *κτοινᾶ* < **q^upei-* (KRETSCHMER, KZ. 33, 272—73).

kymr. *chwedl* 'fabula, rumor' [ír *scél* 'Erzählung, Geschichte,

Nachricht, ahd. *sagēn*] < **seq-*: kymr. *hepp* 'inquit' [ír *in-cho-sig* 'bezeichnet', lat. *inseque*, gör. ἔννεπε] < **seq**- (BEZZENBERGER, BB. 16, 255. STOKES, Urkelt. Sprachschatz 296. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 77, 187).

ói. *sa-kýt* 'einmal', *páñca kýtvaḥ* 'fünfmal' etc., lit. *vėnq kartq* stb. ószl. *dva kraty* stb. [ói. *křntáti* 'schneidet, zerspaltet', lat. *cortex cēna* stb.] < *qert: osc. *petiro-pert* 'quater', u. *trio-per* 'ter' < **q*ert* (NIEDERMANN, Rhein. Mus. 52, 505. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 43). — Mások más-
képpen (l. fönnebb, 20. l.).

Egészen kétségtelen az idg. **ko/kā-* és **go/gā-* suffixumok
háromszoros alternatiója:

ói. *yuvāśáh* 'jugendlich' [ír *óac*, kymr. *ieuanc*] < **ĥo-*: ói. *yuvakáh* 'Jüngling', *maryakáh* 'Männchen' [gör. μαιραξ] < **go-*: ír *cách*, kymr. *paup* 'jeder' [ószl. *kakъ* 'qualis'] < **q*o-* (THURNEISEN, AirHb. 293. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. 187). — Az óír, resp. kymr. példa oly biztos, hogy a **q*o-* suffixumot — BRUGMANN (Grr. II. 1.² 474—475) ellenére — okvetetlenül fel kell venni.

lit. *dėvūžis* 'der liebe Gott', ószl. *bojaznъ* 'Furcht' < **go-*: gör. ἄπραξ σάραχος, lat. *sīngulī*, gót *ainakls* 'einzeln' < **go-*: gör. τούπος [ói. *tungah* 'emporsteheno, gewölbt'], lat. *pīnguis*, gót *bidaga* [cod. *bidagwa*] 'Bettler' < **g*o-* (BRUGMANN, Grr. II. 1.² WALDE, id. m. 584).

Az esetek száma e kategoriában mindenesetre kisebb mint a másokban. Ez azonban könnyen érthető: a több mint két decennium óta BEZZENBERGER elmélete szellemében dolgozó etymologia csak oly etymonokat állíthatott föl, a melyek a labializált és nem-labializált gutturálisok őseredeti különbözésének tanát nem sértették, s e theoria miatt a priori kerülté és lépten-nyomon perhorreskálta e gutturális alternatiókat is. S erre jó oka volt.

A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alternatiók e kategoriája az uralkodó gutturális hypothesis segélyével végképpen érthetetlen és magyaráz-

hata tlan. A jelenséget nem is igen emlegetik, részemről legalább csak három hozzászólásról tudok. Az, a mit BEZZENBERGER mond (l. alább, 55. l.), nem magyarázat, hanem velejében a 'non liquet' leplezetlen bevallása. BRUGMANN (Grr. I.² 547) csak arra tudott utalni, hogy hasonló hangzású és rokon jelentésű, de hangtörvények révén mégsem összeegyeztethető gyökök egyébként is előfordulnak, pl. ói. *skambh-* és *stambh-* 'stützen', idg. **ueǵh-* és **uedh-* 'führen'. De olyan in rerum natura lévő kapcsolatok, mint 'asszony' és 'szülés', 'malom' és 'zúzás, mag' — véletlenségek nem lehetnek. Azonfelül ha sem a hasonló hangzásra, sem a rokon jelentésre nem lehet építeni, akkor minden etymologizálásnak és minden összehasonlító nyelvbúvárnak definitive vége van. — Arra lehetne gondolni legfőlebb, hogy a nem-labializált gutturálisok kölcsönzések a keletidg. terrénumról. De eltekintve attól, hogy ez a lehetőség bizonyíthatatlan, ellentmond ennek az a körülmény, hogy satəm-spiransok is alternálnak nyugatidg. labializált gutturálisokkal. ZUPITZA is úgy vélekedik (KZ. 37, 463), hogy a keletidg. kölcsönzések fölvétele 'igen merész' volna s a maga részéről azt hiszi, hogy a szóban forgó dublettek csakis azzal a föltevessel érthetők, 'dass wir es hier mit aussprachschwankungen der ältesten zeit zu tun haben' — a mihez jegyzetben hozzáteszi: 'Abweichende urerzeugung besagt ziemlich das gleiche'.

ZUPITZA gondolata az egyetlen számbavehető magyarázat: a talány megoldása — legalább részben — okvetetlenül ebben az irányban keresendő, de egészen másképpen üthet ki, mint ZUPITZA gondolta. Ha egyszer artikulatórius ingadozásokról lehet szó, akkor éppen úgy lehetséges az, hogy primär labializált gutturálisok ejtése ingadozott secundär nem-labializált gutturálisok határáig, mint megfordítva az, hogy primär nem-labializált gutturálisok ejtési latitudoje terjedt secundär labializált gutturálisokig. Világosabban szólva: semmi sem áll azon föltevés útjában, hogy a centum-dialektusok labializált gutturális sora nem eredeti ős- és köz-idg., hanem partialis nyugatidg. jelenség — és pedig nem csupán ez alternatiók esetében, hanem általában mindazon esetekben is, a melyekben keletidg. tiszta

gutturálisok nyugatidg. labializált gutturálisokkal állanak szemben. Mert hogy a szóban forgó gutturális alternatiók kérdése a legszorosabb kapcsolatban áll a 'labiovelárisok' genesisének általános problémájával, az az első tekintetre világos és minden kétségen fölül áll.

A nyugatidg. labializált gutturálisok secundär eredete mellett szól mindenekelőtt az ősz- és közidg. voltak mellett felhozott argumentumok gyöngesége.

Az uralkodó hypothesisnek az a részlete, hogy a 'labioveláris' articulatio valami teljesen primordiális jelenség, semmiképpen sem értetődik magától s valamikor, a három gutturális sor felvétele előtt, sok híve volt annak a fölfogásnak, hogy a gutturálisok labiális affectiója nem eredeti elem (l. WACKERNAGEL, AiGr. I. 133). BRUGMANN pl. a Grundriss első kiadásában még nem tudja, hogy milyen régi ez az affectio (id. m. 312), resp. eldöntetlenül hagyja azt a kérdést, vajjon a labialisatio közidg. volt-e vagy a centum-csoport újítása (id. m. 342). BEZZENBERGER fellépése aztán véget vetett a habozásnak, holott igazán nem mondhatni, hogy valami nagyon erős érveket hozott föl a labializált gutturálisok ősidg. existenciája mellett. BEZZENBERGER az árja és litu-szláv [= satəm-nyelvek! miatt maga is aggodalmasnak látta azt a föltevést, hogy az idg. alapnyelvben a ζ - [= 'palatális'] sor mellett egy k - ['veláris'] és q - ['labioveláris'] sor létezett, de mégis e föltevésre határozta el magát — 'da diese beiden reihen in Süd- und Westeuropa deutlich geschieden sind, und nicht der mindeste grund aufzuspüren ist, welcher hier ihr hervorgehen aus einer ihnen beiden zu grunde liegenden einheitlichen reihe oder die entstehung der einen aus der anderen veranlasst haben könnte' (BB. 16, 249). Ezt az érvelést az epigonok minden szörszálhasogatás nélkül elfogadták. HIRT is azt hiszi, hogy a 'labiovelárisok' felvétele azért szükséges, 'weil man nicht einsieht, wie sich die labialisierung des westidg. neu hätte entwickeln sollen' (BB. 24, 226). Hasonló módon érvel HERMANN: 'Gemeinuridg. q [= q^*] scheint mir hier darum den Vorzug zu haben, weil ich mir den Verlust der Labialisierung in den Satəmsprachen leichter erklären kann als eine Entwicklung der Labialisierung aus k -Lauten heraus in den Centum-sprachen' (KZ. 41, 57). Ez a népszerű argumentatio azonban —

egészen eltekintve attól, hogy a labialisatio secundär genesisének lehetősége igenis nagyon könnyen kimutatható és illusztrálható (l. alább, 62. s. köv. l.) — semmiképpen sem meggyőző. A mily súlylyal esik a latba az, hogy a velárisok és labiovelárisok nyugaton meg vannak különböztetve, épp oly súlylyal kell latba vetni azt is, hogy keleten nincsenek differencziálva. Hogy miért esett össze e két sor keleten, az semmivel sem érthetőbb, mint az, hogy miért maradt meg nyugaton. A mi tehát a labialisatio primarius vagy secundarius jellegét illeti, a lehetőségek mérlege teljesen egyenlő. Sőt a gutturálisok és labializált gutturálisok alternatiója a mérleget a tiszta gutturális javára billenti le, mert ezt a jelenséget BEZZENBERGER képtelen megmagyarázni: 'Hängt indogerm. *gnā* [= *q^uenā*] 'weib' wirklich mit avest. *zīzanañti* u. s. w. zusammen und ist es hiervon nicht... zu trennen..., so beweist es mir nur eine lücke unsres verständnisses der indogerm. lautverhältnisse, keineswegs aber die unursprünglichkeit der *q*- [= *q^u*-] reihe' (id. m. 250). Ez az érvelés ugyan-csak gyöngye: ha idg. **q^uenā* és **ġen* csakugyan összetartoznak, akkor ez egyenesen a labioveláris sor ellen szól, mert minden theoremá mindenkori ismereteinknek functiója s ha egy theoria ismereteinkkel összhangba nem hozható, akkor ez nem ismereteink hiányosságának, hanem a theoria gyöngeségének jele. Elvégre mégis csak az elméletnek kell a tényekhez alkalmazkodnia s nem megfordítva. — A legszebb végül a dologban az, hogy BEZZENBERGER érvelése szerint a 'veláris' és 'labioveláris' sor nem is az idg. nyelvközösség korából való. Bizonyításának ezt a részletét, mivel még más szempontból is lesz rá szükség, egész terjedelmében közlöm: 'Wer demnach die von SAUSSURE berührte erscheinung, dass die laute der *k*- [= *q*-] reihe vorwiegend vor *a* erscheinen, zum versuch einer vereinigung der *k*- [= *q*-] und der *q*- [= *q^u*-] reihe benutzen, wer also etwa vermuten wollte, dass aus einer einheitlichen gutturalreihe vor *ǣ*, *ī* *k*, *ġ*, *ġh*, vor *ǣ* (und etwa vor und nach *ū*) *k*, *g*, *gh*, vor *ō* *q*, *g*, *gh* entstanden seien, würde damit eine zeit des sprachlichen werdens treffen, welche nicht nur lange vor der trennung der süd- und westeuropäischen spracheinheit, sondern auch vor der

ersten grösseren spaltung des indogerm. urvolkes gelegen haben müsste' (id. m. 250). De hiszen az az idő, a mely 'vor der ersten grösseren spaltung des indogerm. urvolkes' esik, nem más mint az idg. alapnyelvi közösség kora s BEZZENBERGER voltaképpen ezt mondja: a ki a 'veláris' és 'labioveláris' sorokat egyesíteni akarja, eredeti egységüket csak az idg. ősi nyelvközösség számára postulálhatja! De ha ez lehetséges, mi értelme van az ő elméletének, a mely szerint a 'veláris' és 'labioveláris' már az alapnyelvben differenciálva voltak? Ha ez a differenciálódás az idg. ősnép elkülönülése után következett be, akkor nem lehetett alapnyelvi.

BEZZENBERGER 'labioveláris' sora tehát aggasztóan gyöngelábon áll s csak csodálkozni lehet rajta, hogy BARTHOLOMÆ tiltakozása a régi 'veláris' sor megosztása ellen (IF. 2. 1893. 264—265) csak későn és alig talált múltó visszhangra (l. Foy, KZ. 35. 15—16; de vö. IF. A. X. 4). Részemről azt hiszem, hogy a labializált gutturálisok speciális nyugatidg. jellege s tiszta gutturálisokkal való alternálódása rendkívül erős, sőt teljesen elégséges érv a 'labioveláris' sor ős- és köz-idg. jellege ellen.

Ezek után csak az a föltevés marad hátra, hogy a centum-dialektusok labializált gutturális sora nyugatidg. újítás. Két egymásnak ellenmondó állítás közül csak az egyik lehet igaz: ha a labialisatio nem primarius, akkor csak secundarius lehet. Nem lehetne-e ezt a következtetést a posteriori positive is beigazolni — tehát a labialisatio másodlagos eredetét ha bebizonyítani nem is, de legalább valószínűvé tenni? Azt hiszem: igen.

E pozitív beigazolásnak két módja is van. De mielőtt erre áttérnék, okvetetlenül tisztázandó a labialisatio mivolta.

A 'labiovelárisok' az uralkodó felfogás szerint egységes hangok, egyszerű explosívák, a melyeknek labialisatiója a veláris articulatióval simultán [l. pl. BRUGMANN, Grr. I.² 93. KVG. 52. HERMANN, KZ. 41, 57 stb.]. Nézetem szerint azonban, a melylyel nem állok egyedül [cf. DUTOIT, id. m. 42. RIBEZZO, IF. A. XVIII. 7], a labialisatio önálló successiv μ elem lehetett: $q^* = q + \mu$. Ha az uralkodó elmélet a satem-spiransokat oly módon keletkeztetheti, hogy gutturálisokat 'mit nachgeschla-

genem $\dot{z}$ ejtettek [BRUGMANN, Grr. I.² 543], nem tudom mi állhatna azon föltevés útjában, hogy gutturálisokat centum-területen $\dot{m}$ it nachgeschlagenem $\dot{u}$ artikuláltak.

A q^2 és $q + u$ közötti különbség mivoltát érdekesen világítja meg már az a körülmény is, hogy ugyanazon szó reconstitúciója alkalmával különböző autoritásoknál majd a labializált gutturális, majd a gutturális + u formula fordul elő. Így pl. HIRT a gör. $\mu\acute{\alpha}\rho\pi\omega$ számára — hogy ezt a szót az ói. $m\acute{r}\acute{s}\acute{a}t\acute{i}$ < $*m\acute{r}\acute{k}\acute{e}t\acute{i}$ szóval kombinálhassa — a $*mer\acute{h}u$ - gyökeret veszi föl, míg mások a gör. szó számára a $*merek^2$ - alapalakot szerkesztik [l. fönnebb, 47. l.]; hasonló módon akarja HIRT [IF. 17, 391] a gör. $\acute{\omicron}\kappa\tau\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$ és $\acute{\omicron}\pi\omega\pi\alpha$ szót egyesíteni, míg mások itt az $*ok^2$ -: $*oq^2$ - alternatiót feltételezik [l. fönnebb, 48. l.]. A gör. $\delta\epsilon\iota\rho\acute{\iota}\alpha\nu\ \lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ Hes. alapalakja THUMB szerint: $*quers$ - [IF. A. XI, 23], Boisacq szerint: $*q^2ers$ - [id. m. 172]. Ugyanazon BRUGMANN az óir *sesc* 'unfruchtbar', kymr. *hysp* 'trocken, dürr' szók számára egyszer a $*sisq^2o$ -, később a $*sisq^2uo$ - alapalakot szerkesztette [Grr. I.² 605 és II. 1.² 475]. WALDE szerint a lat. *laqueus* gyökere vagy $*leq^2$ - vagy $*leq^2u$ - [id. m. s. v. *lacio*], *urcum* alapalakja $*urq^2om$ vagy $*urq^2uo-m$ [id. m. s. v. 862] stb.

E vergődésnek oka s egyben föltevésem helyességének bizonyítéka az, hogy a 'labioveláris' sor az összes centum-nyelvekben úgy folytatódik mint gutturális + u .

A germán és kelta reflexek egyöntetűsége általánosan el van ismerve [l. pl. BRUGMANN, Grr. I.² 333, 668, ill. I.² 554, 604. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 121] és kézzelfogható, vö.

gót *aiha-tundi* 'Dornstrauch' [ered. 'Pferdefutter' v. 'Pferdezahn']: ói. *ásvalh*, lit. *aszvù*, lat. *equos* < $*ek^2uos$ $*ek^2uā$
 gót *af-hapjan* 'ersticken, auslöschen': lit. *kvāpas* 'Hauch, Dunst' < $*quab$:- $*quap$ -
 gót *has hō ha*: gör. $\tau\acute{\epsilon}\omicron\ \acute{\rho}\acute{o}\theta\epsilon\nu$, lat. *quō quā*, kymr. *pwyl* < $*q^2o$ - $*q^2ā$.

óir *ech*, kymr. *ep*, gall *Epo-rēdo-rīx*: lat. *equos* < $*ek^2uos$
 óir *corr* 'rund', *corrach* 'unbeständig': gót *hairban* 'sich wenden' < $*querp$ -

óir *cethir*, kymr. *pedwar*, gall *petor-ritum*: lat. *quattuor* < **q^uetuer-*

A görög és latin reflexek egyöntetősége nincsen oly általánosan elismerve, mert némelyek szerint éppen $\hat{k} + u$ és $q + u$ maradt állítólag differenciálva. E föltevés azonban elfogadhatatlan, a mint fönnebb (7-9, 10—12. l.) láttuk. További polémiára nincs szükség, mert a mit fönnebb mondtunk, egészen kielégítő.

Egyetlen görög jelenség szorul még csak magyarázatra: ha ἵππος < *ékhuos és βαοτ τὰ πᾶματα stb. < **kūā-*, ellenben ἔπειτα < **séq^uetai*, akkor úgy látszik, hogy idg. *q^u* még sem lehetett $q + u$, különben mint -ππ- geminata jelentkeznék (BRUGMANN, Grr. I.² 588. MANSION, id. m. 133. HERMANN, KZ. 41, 51 stb.). Arra azonban, hogy idg. -*kū-* — gör. -ππ-, csak a fönnebbi két példa van s mind a két példa súlyos kifogások alá esik. Hogy ἵππος idg. *ékhuos szabályszerű folytatása volna, az a priori valószínűtlen, mert a centum-nyelvek *p*-dialektusai egyszerű *p* consonanst tüntetnek föl, cf. osc. *Epid[is]*, kymr. *ep*, gall *Epos* stb. A szabályszerű folytatás felvétele ellen továbbá a spiritus asper és a vocalismus egyaránt tiltakozik. Fokozza a nehézségeket a tarent. epidaur. ἱκκος dublett, a mely teljesen magyarázhatatlan. E szóra tehát semmit sem lehet építeni. [Vagy mind a két alak kölcsönzés — KRETSCHMER (Einl. 247—249) szerint a paionból vagy más thrák dialektusból — vagy a nézetem szerint várható gör. *ἔπος a biztosan idegen eredetű ἱκκος hatása alatt *ἔππος *ἱππος lett (vö. Λεόκ-ἵππος stb.), miből ἵπταμαι hatása alatt ἵππος. Ha ez sem tetszik, absolute semmi megoldás nincs, a mint ezt BOISACQ (id. m. 380—381) be is vallja.] — A mi a βαοτ τὰ πᾶματα Θρό-πᾶστος Γυνό-πᾶστος szókat és rokonaikat illeti, etymonjuk vigasztalanul homályos, sőt lehet, hogy szókezdő π hangjuk előfutára idg. *p* (PRELLWITZ, id. m. 351, 367). A geminálás alakok mellett különben ilyenek is vannak: πᾶπται (cret. dial. és Pind.), πᾶπται és ἐπᾶσάμην (Theogn.), πολυ-πᾶμων (Hom.) stb. Súlyosan esik még a latba, akár e gyökekből való, akár nem, a gör. ᾗ-πᾶς [: ói. *śáśvant-* < **sá-śvant-* 'jeder, vollständig, ganz'] < **sm^h-kūānt-s* (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 548. Grr. II. 1.² 460. PRELLWITZ, id. m. 44). — Fel-

tehető végül még az is, hogy a geminata oka a szótaghatár dialektikus eltolódása: ἵππος < *éḱ-mos, de ἔπεται < *sé-q^ue-tai. Semmi esetre sem lehet belenyugodni, hogy idg. gutturális +u kizárólag a görögben másképpen folytatódna mint idg. q^u. A többi centum-dialektusok egyhangú tanúsága mellett két több mint gyanús gör. szónak bizonyossága számba sem jöhet.

A 'labioveláris' tehát minden centum-dialektusban úgy folytatódik, mint $\hat{k}+u$ és $q+u$ — vagyis u eleme nem simultán, hanem successiv elem. Ha ez igaz, akkor [oly dublettek alapján mint ói. *tvárati*: *turáti* = *tuéreti: *turéti*, ói. *svápnah*: gör. ὕπνος = *suepnos: *supnos stb.] várható, hogy a labialisatio valahol mint u vokális fog fellépni. Nézetem szerint ez tényleg kimutatható. Lássunk néhány instructiv esetet.

Mi lehet a gör. κύκλος alapalakja? A szó minden bizonynyal reduplicatiós képzés mint ói. *cakrá*m, agsz. *hweowol* < germ. *χue-gulóm < **q^ue-q^uló-m*. Egy ilyen **q^ue-q^uló-s* azonban nem lehet a gör. szó alapalakja, mert ebből *τεπλος ill. *πεπλος vagy ilyesmi lett volna [vö. περι-τέλλομαι, ἔπλετο stb. ugyanazon **q^uelo-* basisból]. Gondolni lehetne továbbá egy **q^ue-q^uló-s* alapalakra — azzal a magyarázattal, hogy a reduplicatio gyönge vokálisa a labioveláris hatása alatt lett u , a mely aztán magát a labiovelárist delabializálta (BECHTEL, Hauptprobl. 353. BRUGMANN, Grr. I.² 596 stb.). Ámde reduplicatiós képzésekben a görög mindig restituálta a normális vokálist [vö. βέβληκα < **g^ue-g^ulē-* < **g^ue-g^ulē-* stb.]. A gör. szó számára tehát nem marad más alapalak hátra mint **qu-q^uló-s*, a mely alak u vokálisa tehát azonos a q^u labialisatiójával — a mint ezt már HIRT gondolta [GrHb. 145; vö. Der idg. Abl. 151 és IF. A. XVIII. 7], noha e föltevással a legélesebb ellentétbe került önmagával, mert a labialisatio ilyenén fejlődése csak úgy érthető, ha nem simultán és zöngétlen, hanem successiv és zöngés elem volt.

Még instructivebb a gör. γυνή szó esete. E szó számára az uralkodó theoria szellemében egy **g^uunā* alapalakot kellene szerkeszteni, a melynek labiovelárisa u előtt a labialisatiót elvesztette (vö. pl. BRUGMANN, Grr. I.² 595 stb.). De mi lehet ez az u ? Idg. u nem lehet, mert a basis **g^uenā* [vö. gót *qinō*]; gyönge vokális szintén nem lehet, mert a **g^uenā* ablautformációnak hű képe a bæot βανᾶ [: ved. *ganā*, örm. *kanaiḱh* stb.].

A $*g^u nā$ alapalak tehát non-sens. De mi akkor a gör. γυνή alapalakja? Ezt az ablautviszonyok mutatják meg. A βανᾶ és γυνή szók ablaut tekintetében úgy viszonylanak egymáshoz, mint θαιρός és θύρᾱ, σαίρω és συρμός stb. (HIRT, Der idg. Abl. 12). E szerint a következő proportio állítandó föl:

$$\begin{aligned} \theta\alpha\iota\rho\acute{o}\varsigma < *dh\mu\epsilon\rho\acute{i}os : \theta\acute{\upsilon}\rho\bar{\alpha} < *dhur\bar{a} = \\ \beta\alpha\nu\bar{\alpha} < g^u n\acute{a} : \gamma\upsilon\nu\acute{\eta} < *g\upsilon n\bar{a} \end{aligned}$$

De ha γυνή < $*g\upsilon n\bar{a}$, akkor βανᾶ is $*g\upsilon n\bar{a}$, mert a mint θύρᾱ u eleméből θαιρός zöngés és successiv μ elemére, úgy a γυνή u eleméből βανᾶ zöngés és successiv μ elemére kell következtetni.

Hasonló következtetést enged meg a gör. ἐλαφρός: ἐλαχός dublett. Az uralkodó theoria szellemében a gör. ἐλαφρός és ófn. *lungar* stb. számára az $*(e)l\eta g h^u r\acute{o}s$ alapalakot s consequenter a gör. ἐλαχός, ói. *lughúh raghúh* és litv. *leņgvas* számára az $*(e)l\eta g h^u s$, ill. $*leng h^u s$ alapalakokat kell szerkeszteni, holott utóbbi esetben egyetlen nyelv sem utal labiovelárisra s elfogulatlanul nézve csak az $*(e)l\eta g h\upsilon s$, ill. $*leng h\upsilon s$ alapalakokat lehetne rekonstruálni, a melyeknek u, ill. μ eleme nyilván azonos az $*(e)l\eta g h^u r\acute{o}s$ alapalak labiovelárisának labialisatiójával.

Hozzunk föl végül a dolog fontossága miatt még egy példát: az interrogativ-indefinit pronominális tő azon alakjait, a melyekben a tövokális u; ilyen alakok: ói. *kútra kúha*, av. *kuθra kudā*, lit. *kur*, ószl. *kǫðe* 'wo?', lat. *nē-cubi* stb. Ez alakok számára az uralkodó theoria a $*q^u u$ - tőformát veszi föl (BRUGMANN, Grr. II. 2.² 350 stb.), a melynek u vokálisa teljes homályban marad. Mármost igaz ugyan, hogy $*q^u u$ - tőformára utalnának egyes izolált alakok: kret. *ὀ-πυ* 'wohin', rhod. *ὀ-πῶς* és osc. *puf*, umb. *pufe* 'ubi', osc. *puz*, umb. *puze puse* 'ut', de ezeket az alakokat ritka egyhangúsággal analogikus képzéseknek nyilvánítják [BRUGMANN, Grr. I.² 595, 603 stb.]. Ámde ez alakok kiküszöbölése után az összes fönnebb felsorolt alakok nem $*q^u u$, hanem $*q u$ - tőformára utalnak. Igaz, hogy a $*q^u o$ - $*q^u ā$ - $*q^u i$ - pronominális tövek egy $*q^u u$ - tőformára látszanak utalni. De ez csak látszat. A $*q^u o$ - stb. és $*q u$ - tőformák oly viszonyban állnak egymással, mint lit. *leņgvas*: gör. ἐλαχός, ói. *takvāh*: *takúh*, *phalgvāh*: *phalgúh* stb. — azaz a $*q^u o$ - stb.

tövek labialisatiója azonos a **qu-* töforma *u* vokálisával. [Erre utal talán még néhány ez idő szerint teljesen magyarázatlan ópor. alak: *quei* 'wo?': dór $\pi\epsilon\iota < *q^{\#}ei$, nom. sg. F. *quoi quai*: lat. *quae*, osc. *paí* $< *q^{\#}ái$, nom. plur. *quoi quai*: lat. *quī* $< *q^{\#}oi$; l. TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. 266, 412. — A magyarázat egy más módját l. alább, 66. l.] Akár a **q^o-* tö az eredeti s **qu-* ennek reductiója, akár **qu* az eredeti s **q^o-* derivatum, a **q^o-* stb. töformák labialisatiója mind a két esetben önálló teljes hang, successiv elem.

Az itt bizonyított föltevés annyira erős támasztékra talál az ablaut-viszonyokban, hogy tekintélyi argumentumra nincs is szüksége. Mégis érdemes megemlíteni, hogy TROMBETTI, az ismeretes olasz nyelvtudós, az ő rendkívül széles alapon folytatott kutatásai révén meglepően azonos eredményre jut: 'Almeno in origine le gutturali labializzate indoeuropee dovettero essere gutturali seguite da *w*, non già esplosive velari modificate acusticamente da una Lippenrundung simultanea' [L'unità d'origine del linguaggio. 217]. Példái között kettő a véletlen jóvoltából a mieink közt is megvan: az egyik 'il tema del pronome interrogativo-indefinito *ku*, donde *kw-o*, *kw-ā*, *kw-i*', a másik a $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$: $\kappa\omega\lambda\iota\omega$ szópár. — E vizeken evez RIBEZZO is [vö. IF. A. XVIII. 7]; egyik példája: ói. *tamōgā* 'im Dunkel wandelnd': *vanar-gū* 'im Walde sich umhertreibend'.

Az a föltevés tehát, hogy a labioveláris labialisatiója önálló successiv elem volt, egészen plausibilis. De akkor nyitva áll az út azon föltevés előtt is, hogy a labioveláris — legalább az esetek bizonyos hányadában — gutturális + *u*, ill. *u* kapcsolatra megy vissza. Schematikus formulát használva: oly hangegymásután mint **q^o* vagy úgy jött létre, hogy egy eredeti **qe_{uo}* v. **qe+uo* reductio útján **quo* lett, vagy úgy, hogy egy eredeti **qu* hangegymásutánhoz *o* 'suffixum' járult. A magyarázat e módja alkalmazandó akkor, a mikor a 'labioveláris' mellett centum-területen gutturális + *u*, satem-területen gutturális + *u* vagy *u* lép föl. A labiovelárisok hívei természetesen a priori föltételezik — s nem egyszer föltételezhetik is — hogy ilyenkor nem 'labioveláris', hanem gutturális ['veláris'] + *u* kapcsolat van a játékban. Az illetén kapcsolat minden esetre directivumul szolgálhat nekik

arra nézve, hogy mikor ne vegyenek föl labiovelárist, ill. ha fölvelték, vessék el. Ilyen esetek többek között:

gör. λεῖψω < *ljeig^uō [PRELLWITZ, id. m. 263, 270] < *ljeig^uō,
vö. λιγός λιγδην

lat. *liquidus*, ókymr. *gulip* 'feucht' < *ulig^uo- [WALDE, id. m. 435. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 60, 128 stb.]
< *uliquo- [így BRUGMANN, Gr. II. 1.² 179], cf. ír *flíuch*
'feucht' < *uliquis

ír *sesc*, kymr. *hysp* 'trocken, unfruchtbar' < *sisq^uos (STOKES, Urkelt. Sprachschatz 303. BRUGMANN, Gr. I.² 605) < *sisquos (így most BRUGMANN, Gr. II. 1.² 475), vö. av. *hišku-* *hiškvī-* 'trocken'

lat. *quinq̄uāre* 'lustrare' < **k̑uenq*^u- < **k̑uenqu*- (WALDE, id. m. 599 alternative), vö. lit. *szvánkus* 'anständig'

Ily esetekben még van segítség. De mi lesz oly esetekben mint a fönnebb elemzett gör. ἐλαφρός: ἐλαφρός, ói. *laghúh*, lit. *leñgvas* vagy gör. πότεν: ói. *kútra*, a melyekben a labiovelárist valamennyi autoritás fölveszi s az uralkodó hypothesis értelmében föl kell vennie? Ha bizonyításunk helyt áll, itt már elutasíthatatlan az a föltevés, hogy a labialisatio itt is önálló successiv elem volt s hogy a labioveláris gutturális + *u*, ill. *u* kapcsolatra megy vissza.

A labialisatio secundär genesisének magyarázatára van még egy mód, a melynek alkalmazása ott van indikálva, a hol a labiovelárisok mellett sehol sem jelentkezik gutturális + *u*, ill. *u* — tehát az esetek nagy többségében. Ez a mód a következő: ha a satəm-spiransok régibb neutrális gutturálisok másodlagos palatalisatiója révén jöttek létre, a priori feltehető, hogy a centum-labiovelárisok régibb neutrális gutturálisok másodlagos labialisatiója folytán keletkeztek. Ajakkerekítéssel ejtett vokálisok, főleg *u*, előtt hangphysiologiailag könnyen magyarázható módon *u* átmeneti hang (Übergangslaut) támadhatott, mely aztán más vokálisok elé is átvitetett [cf. DUROIR, id. m. 42—43].

E föltevésnek az az egy körülmény gördít az útjába némi

nehézséget, hogy a labiovelárisok éppen *u* előtt veszítik el állítólag a labiális affectiót s ezek össze a tiszta velárisokkal, úgyhogy a két kategória *u* előtt el sem választható (l. fönnebb, 31. l.). De merült fel olyan nézet is, hogy ősidg. *u* előtt nincs delabialisatio [MANSION, id. m. 42—49]. Erre utalnának oly esetek mint a fönnebb (61. l.) említett kret. ῥ-πυ-, rhod. ῥ-πῶς stb. De ezeket az alakokat analogikus képzéseknek tekintik, a mit persze bizonyítani épp oly nehéz mint czáfolni. [A gör. és itáliai alakokkal szemben a közép-kymr. *cw cwt* 'wo, wohin' a delabialisatio mellett szól: ZUPITZA, KZ. 37, 403]. Azt különben, hogy a delabialisatio már idg. időkben következett be, tudtommal senki sem állította s nem is tudná bebizonyítani s így még mindig mondhatni, hogy a labialisatio az ősi nyugatidgban még megvolt s csak az egyes centum-nyelvek külön fejlődése folyamán ment veszendőbe. Ily módon az a föltevés, hogy a labialisatio veláris vokálisok előtt keletkezett s aztán más színű vokálisok elé került, még mindig elég plausibilis. Az a jelenség különben, hogy bár a labiovelárisok labializált gutturálisok voltak s szomszédos vokálisqualitások befolyását még sem lehet kimutatni (BRUGMANN, KVG. 35), a labiovelárisok híveinek szempontjából is feltűnő. Nyilván ezért gondolja TROMBETTI is, hogy a labialisatio soha sem 'un suono di transizione' (L'unità, 218), a mely állítás azonban idg. szempontból minden esetre tarthatatlan. A ki az analogikus átvitel föltevésével be nem éri, kénytelen lesz ahhoz a gondolathoz folyamodni, hogy a *u*-affectio egészen spontán volt.

A labialisatio hangphysiologiai genesisének ötlete nem új dolog (l. alább, 85. s köv. l.), de igazán gyümölcsözővé és elfogadhatóvá csak úgy válhatik, ha valószínűsége hangtörténeti úton is kimutatható — első sorban természetesen idg. hangtörténeti úton. HERMANN kérdésére (KZ. 41, 57): 'Gibt es in anderen Sprachen überhaupt den Fall, dasz *k*-Laute zu labialisierten *k*-Lauten werden?' — szintén igennel felelhetünk (l. alább, 77, 78. l.), de mégis csak fontosabb annak kimutatása, hogy a gutturálisok secundarius labializálódása egészen közönséges intern idg. jelenség, a melynek kimutatására ezennel áttérek.

Egyes idg. különnyelvekben sűrűn fordulnak elő olyan labializált gutturálisok, amelyeknek semmi etymologiai jogosultságuk nincsen s amelyek kézzelfoghatólag az illető különnyelvek történeti periodusában keletkeztek. Ezek a nyelvek — a mennyire eddig megállapíthattam — a) a görög, b) a latin, c) a britanniai dialektusok és d) az óporosz. Lássuk ezeket egyenként.

a) A görögben ez a másodlagos labialisatio a viszonyok bonyolultsága s az ezzel járó etymologiai anarchia miatt minden kétséget kizáró módon nem mutatható ki. Egy bizonyos: a mennyiben az alább egybeállított szavak tényleg összetartoznak, vagy idg. gutturális alternatio van jelen vagy specziális görög labializálódás. Nevezetesen *u* előtt minden esetre másodlagos labialisatiót kell feltételezni, mert itt a labioveláris az uralkodó theoria szerint elveszítette a labialisatiót.

βαστάζω βάσταγμα: lat. *gesto*, ír *tícsath* 'tollat' < *dī-od-gestātu (BECHTEL, Hauptprobl. 355. BOISACQ, id. m. 116).

ἄγκυλος, ói. *ankusáh* 'Haken, Riegel' (BECHTEL, id. m. 353. PRELLWITZ, id. m. 35. — BOISACQ id. m. 56 kifogása a mi látószögünkből nézve semmit sem jelent)

βῶζα [kfn. *kūze* 'Kauz']: γογγύζω (BECHTEL, id. m. 353. WEIGAND-HIRT, DWb. 1014—15)

ὀσφύς: av. *asčav* 'Unterschenkel, Wade' (BECHTEL, id. m. 353. PRELLWITZ, id. m. 342).

Igen szép biztos eset: Βόβλος < phœnik. *Gēbāl*, assyr. *Gubal* stb. [vö. KIEPERT, Lehrb. der alten Geogr. 168].

Egészen kétségtelen a másodlagos labialisatio a b)—d) esetekben.

b) A latinban görög eredetű kölcsönszók gutturálisai gyakran vannak labializálva — nevezetesen azok, amelyek a görögben *u* előtt állottak, de szórványosan mások is (STOLZ, Lat. Gr.⁴ 106. WALDE, id. m. s. vv. stb.); vö.

quisquiliæ < κοκυλίαι; *colloquintis* < πολοκυνθίς; *liquiritia* < γλυκίρριζα; *quinoroda* < κυνόροδον; *quine* < γύναι; *anquina* <

ἀγκοίνῃ; *querquēdula* [ha ugyan nem népetymologia: 'Eichel-esserin'] < κερκιθαλίς; *querquerus* < κερκαίρω stb.

c) A britanniai dialektusokban bármilyen genesisű őskelta *g* helyén nem ritkán *gw* jelentkezik. Egy részüket PEDERSEN analogikus befolyások és assimilatio felvételével iparkodik magyarázni, más részüket azonban minden magyarázat nélkül hagyja (Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 96, ill. 108). A jelenség igazi oka kétségt kívül a másodlagos labialisatio; vö.

kymr. *gwaew* 'Speer', közép-bret. *goaff* 'gaffe, lance': ír *gae* 'Speer'

kymr. *gwellt*, corn. *gwels* 'Gras': ír *gelt-both* 'pabulum'

kymr. *gwen*: ír *gen* 'Lächeln'

kymr. *gueddi* 'Gebet': ír *guidim* 'ich bitte'

kymr. *gures*, bret. *grouez grouez* 'Hitze': ír *grís* 'Feuer'

d) Az óporoszban egész sereg érthetetlen s tudtommal magyarázatlan labializált gutturális jelentkezik, a mire már BECHTEL (Hauptprobl. 350—351) utalt. Ide tartozhatik a fönnebb (62. l.) említett *quei quoi quai* is. Mindenesetre azonban a következők (l. TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. és BERNEKER, Preuss. Spr. passim s. vv.):

gen. pl. *griquan*: gen. pl. *grīkan*, nom. sg. *grīkas* 'Sünde',
vö. lit. *grėkas*, lett *grēks*, ószl. *grēchъ*

acc. sg. F. *kriχstianisquan*: *kriχtiāniskan* 'kristlich'

acc. *merguan*: acc. *mērgan*, nom. *mergo merga* vö. lit. *mergà* 'Mädchen'

queke 'Stede': lett *tschaka* 'Knüttel', av. *čakuš-* 'Wurfhammer'

en-quoptzt: *en-kopts* pp. 'begraben', vö. lit. *kapóti*, lett *kapāt* 'hacken', ószl. *kopati* 'graben'

Ez az egyes különnyelvek történeti fejlődése folyamán fellépő jelenség az indogermánság præhistoriai fázisaiban, bizonyos kiterjedésben valószínűleg már az alapnyelvben is megvolt. Részemről legalább ősrégi labializáló hajlandóság jelét látom abban a sajátos jelenségben, hogy *u* és

zero a legkülömbözőbb idg. nyelvekben minden ok nélkül alternálódik. Ezeket az alternációkat két kategóriába lehet osztani: az A) kategóriában antevokális, a B) kategóriában postconsonantikus *u* váltakozik zeróval. Ennek a magában véve is rendkívül érdekes jelenségnek a mi szempontunkból fundamentális jelentősége van, miért is hosszasan kell vele foglalkoznunk. — Az alább következő gyűjteményben csak autoritásoktól is fölvetett etymonok vannak. [Ha ilyen *u* mobile csak egyetlen nyelvben fordul elő, természetesen különnyelvi jelenség is lehet, de nem szükségképpen az. Izolált litván *u*-nélküli alakok gyanúsak, mert idg. *u* a litván nyelv külön életében gyakran minden ok nélkül elvész.]

A) Antevokális *u*: zero alternatio.

Ez az alternatio természetesen csak szó elején mutatható ki teljes biztossággal. Ide tartozó esetek, a melyek tudtommal nincsenek magyarázva, a következők:

ói. *vřřan-* 'männlich; Mann, Hengst', *vřřabhāh* 'Stier', av. *varəšna-* 'männlich, masculus', gör. *ἄρσῆν ἄρρῆν*, el. *Ἰάρρῆν*, lat. *verrēs* [< *versēs], lit. *veřřsis* 'Kalb' stb. < **ures-*: ói. *řřabhāh* 'Stier', av. *aršan-* 'Mann', ión és kret. stb. *ἔρσῆν* [*F* nélkül!] < **eres-* (UHLENBECK, id. m. s. vv. WALDE, id. m. 658, 823. BOISACQ, id. m. 83, 284. PRELLWITZ, id. m. 45, 55 stb.). — Kétségtől ide tartozik a következő csoport:

ói. *vārřati* 'regnet', *varřám* 'Regen', gör. *ἔρσῆ*, hom. *ἔἔρσῆ*, ír *frass* 'Regenschauer' < **ures-*: ói. *árřati* 'fliesst', gör. *ἀπερᾶω* < **erēs-* (BOISACQ, id. m. 68 stb., l. előbb)

ói. *vārřman-* 'Höhe, das Oberste', lat. *verrūca*, lit. *virszùs* 'das Obere' < **ures-*: ói. *řřvāh* 'hoch', gör. *ὀρσο-θύρη ὄρος* < **eres-* (UHLENBECK, id. m. 35, 276. WALDE, id. m. 823—24)

ói. *ūrdhvāh* [< *ūirdhyas] 'hoch', [gör. *ὀρθός*?] lak. *βορθός* < **uerēdh-*: av. *arədwa- arədva-* 'hoch', [gör. *ὀρθός*?], lat. *arduos*, ír *ard* 'grosz' stb. < **eredh-* (UHLENBECK, id. m. 33. WALDE, id. m. 58. PRELLWITZ, id. m. 336)

ói. *vindūh* 'Tropfen, Punkt': ói. *induh* 'Tropfen, Mond' (UHLENBECK, id. m. 24).

A baltoszlávban különösen sok etymologiailag jogosulatlan *u* jelen meg szókezdő vokálisok előtt. A *u* fellépése részben a rákövetkező vokális színétől függ [vö. lit. *v-ugnīs* 'Feuer', *v-ūpė* 'Fluss', *v-oszkū* 'Ziege', *v-ūszvė* 'Schwiegermutter'; — ószl. *v-ṛpiti*: *vṛz-ṛpiti* 'rufen', *v-ṛzṛ* 'für': lit. *ūž* 'hinter, für', *v-ṛtorṛ* 'secundus': ói. *u-bhāu* 'beide', *v-yknqti* 'lernen': *učiti* 'lehren', *v-ydra* 'Otter': lit. *ūdra* stb.], részben azonban egészen független [litv. *v-ėnas*, lett *v-ins*: ópor. *ains*; litv. *v-ąszas*: ószl. *ąkotṛ* 'Haken'; ószl. *v-ąsṛ*: *ąsṛ* 'Schnurrbart'; ószl. *v-ęzati* 'binden': *ąziti* 'beengen'; ószl. *v-eprṛ*: lat. *aper* stb.]. Lehetséges tehát, hogy a *u* fellépése egészen spontán volt.

B) Postconsonantikus *u*: zero alternatio.

Minden kétséget kizáró módon ez az alternatio is csak szó elején mutatható ki — itt is csak akkor, ha a szókezdő consonans nem labiális, mert *pu bu bhū* minden idg. nyelvben csak mint *p b bh* jelentkezhettek (BRUGMANN, Grr. I.² 294—95. HIRT, IF. 18, 390).

a) *tu*: *t*, *du*: *d* alternatio:

ói. *tviṣāti tviṣyati* 'ist in heftiger Bewegung, funkt, glänzt'; av. *ḍwisra-* 'leuchtend'; lit. *tviskėti* 'flackern, blitzen', gör. στεῖω < *tueis-. ói. *tiṣyāh* 'ein Sternbild'; av. *tištryō* 'Sirius' < *teis- (BECHTEL, Hauptprobl. 350).

ói. *tvákṣati* 'wirkt, gestaltet', *tvákṣah* 'Wirksamkeit, Rüstigkeit'; av. *ḍwarš-* 'sich rühren, emsig sein', *ḍwarṣah-* 'Rührigkeit' < **teqṣ-*: ói. *tákṣati* 'behaut, bearbeitet'; av. *tatašaṭ* 'er schuf', óp. *ham-a-takṣaiy* 'ich wirkte'; lit. *taszyti*, ószl. *tesati* 'behauen', gör. τέκτων stb. < **teḱṣ-*, ill. **teqṣ-* (BRUGMANN, Grr. I.² 259. UHLENBECK, id. m. 107, 118)

ói. *tvanākti* 'zieht zusammen'; lit. *tvėnkti* 'anschwellen machen', *tvankūs* 'schwül' (tkp. 'drückend'); ónord *þvinga*, ófn. *dwingan* 'zwingen' stb. < **tuənq-*: ói. *tanākti* 'zieht zusammen'; lit. *tenkū* 'reiche aus, habe genug', *tānkus*

'dicht'; ónord *þéttr*, mhd. *dīhte* 'dicht' < **teng-* (UHLENBECK, id. m. 107, 118. FALK-TORP, id. m. 1305, 1313)

ónord *þuara* 'Rührstab, Quirl', ófn. *dwiril* 'Quirl', *dweran* 'drehen, rühren' < **tuer-*: gör. *τορόνη* 'Rührkelle', *τόρνος* 'Dreheisen, Zirkel', *κυκλο-τερής* 'rund gedreht' < **ter-* (UHLENBECK, id. m. 118—119. WALDE, id. m. 794. FALK-TORP, id. m. 1297, 1301)

gót *þwairhs* 'zornig', óizl. *þuerr*, agsz. *þweorh*, ófn. *dwerah* 'quer' < **tuereq-*: ófn. *drāhsil* 'Drechsler', lat. *torqueo*, ói. *tarkúh* 'Spindel' < **tereq-* (ZUPITZA, Germ. Gutt. 71. UHLENBECK, id. m. 109—110. WALDE, id. m. 785. BOISACQ, id. m. 97. FEIST, id. m. 283)

lat. *bis bipēs*, ólat. *duis duidēns* stb.; gót *twis-standan* 'sich auseinanderstellen', agsz. *twi-féte* 'zweifüssig', ófn. *zwišk(i)* 'zwiefach'; ói. *dvih* 'bis', *dvi-pāt* 'bipes', av. *biš* stb. < **dwi-*: gör. *δίς δι-φρος διά*; lat. *dis-cerno di-fāriam* stb., umber *di-fue* 'bifidum'; gót *dis-*, agsz. *te-*, ófn. *zir-* 'zer-' < **di-* (SOLMSEN, Untersuchungen zur griech. Laut- und Verslehre 211—213. BRUGMANN, Grr. I.² 259. II. 2.² 10. BOISACQ, id. m. 183—84, 190. FEIST, id. m. 64, 269). — ERNOUT feltevése (Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, 153), hogy a latin *d*-kezdetű szók osc-umber kölcsönszó, fölösleges és elhibázott.

gör. *δεινός* < *δφεινός, kor. *Δφεινιά*, kret. *δεδφοινώς* Hes.; ói. *dvēšiti dvišāti* 'hasst, feindtet an' < **dwei-*: lat. *dīrus* < **dei-* (SOLMSEN, id. m. 211). — A lat. szó nem osc-umber kölcsönszó, mint gondolják (WALDE, id. m. 234. ERNOUT, id. m. 153—54) — annál kevésbbé, mert ez a szócsoport minden bizonynyal összefügg az előbbivel (vö. UHLENBECK, id. m. 134. BOISACQ, id. m. 169; vö. még FEIST, id. m. 270).

b) *sz*: *s* alternatio.

Ez az alternatio rendkívül gyakori:

gör. el. *fétaς*, hom. *féτης*; litv. *szvēczias svētis* 'Gast' < **suēt-*: gör. *ἐταπος*; ószl. *sētъ 'Gast', *po sētiti* 'besuchen'

< *sčt- (SOLMSEN, id. m. 263. HIRT, GrHb. 135. WALDE, id. m. 680. BOISACQ, id. m. 291—92)

gör. ἑθος ἡθος, lat. *sodālis* [< *suedhālis], ói. *svadhā* 'Eigenart, Gewohnheit, Sitte' < *süēdh-: gót *sidus*, óizl. *siðr*, ófn. *situ* 'Gewohnheit, Sitte' < *sedh- (NOREEN, Ugerm. Lautl. 219. SOLMSEN, id. m. 197. HIRT, GrHb. 135. WALDE, id. m. 720. BOISACQ, id. m. 218. FALK-TORP, id. m. 1230. FEIST, id. m. 229 stb.)

ópor. *swestro*; gót *swistar* stb., ói. *svásā* < *suesōr: lit. *sesū*, ószl. *sestra* < *sesōr (SOLMSEN, id. m. 205. WALDE, id. m. 727. KLUGE, DEtwb.⁷ 420 stb.)

ószl. *svekr̥*; gót *swaihra* stb. < *sueq(u)ros: lit. *szēsuras* < *seķuros (SOLMSEN, id. m. 205 stb.)

lat.-germ. *Suēbī*, ófn. *Swābā Swābi* 'die Schwaben' < *süēbh-: lat. *Sabīnī Sābus*; gót *silja* stb. 'Sippe', ói. *sabhā* 'Versammlung der Dorfgemeinde' < *sēbh- (NOREEN, id. m. 218. SOLMSEN, id. m. 202. WALDE, id. m. 667 stb.)

ólat. *suād* 'sic', umb. *sve* 'si'; gót *swē* 'wie', *sua*, agsz. *suá*, óizl. *suá* 'so' < *sue/o: lat. *sī sīc sōc*, volsc. *se pis* 'si quis', umber *surur surur* stb. 'item'; óizl. *sá*, ófn. *sō* < *se'o- (NOREEN, id. m. 218—19. SOLMSEN, id. m. 205. WALDE, id. m. 707—8)

óizl. *suí-wirda*, ógutn. *suē-virþa* 'miszachten'; ószl. *svēn̥ svēnje svēnē* 'præter, sine' < *süē-: ósvéd *sē-* v. *sī-virþa* 'miszachten'; lat. *sēd sēcūrus* < *sē- (NOREEN, id. m. 219. SOLMSEN, id. m. 206. WALDE, id. m. 694)

lett *swirpis* 'Kernbeisser' < *suerp-: ópor. *sarpis* 'Nusspicker' < *serp- (SOLMSEN, id. m. 208. BERNEKER, Pr. Spr. 318. TRAUTMANN, Altpr. Sprachdenkm. 419)

ói. *svájati* 'umschlingt, umarmt', av. *pairi-šxvaxta-* 'rings umschlossen' < *sue(n)g-: ói. *sájati* 'hängt, haftet', óp. *frāhanjam* 'ich hing auf', lit. *segù* 'hafte' < *se(n)g- (a két csoport összetartozása mellett tekintélyt nem idézhetek, de nem lehet kifogás ellene)

ói. *svēdahl*, ófn. *sweig* 'Schwciis' stb. < *suoid:- gör. ἰδρῶς, lat. *sūdor* < *soid- (SOLMSEN, id. m. 210)

óisl. *suína* 'nachlassen, aufhören', ófn. *suīnan* 'schwinden' < *suei:- lat. *sino situs* < *sei- (SOLMSEN, id. m. 206. WALDE, id. m. 717. — Az egybeállítás nem biztos)

av. *xšvaš*; gör. *φέξ ξέ* < *σφέξ; kymr. *chwech* < *sueks: ói. *šút* [šáš-]; lat. *sex*; gót *saihs* stb. < *sehs (KRETSCHMER, KZ. 31, 418. NOREEN, id. m. 219. WACKERNAGEL, AiGr. I. 268. SOLMSEN, id. m. 206. HIRT, GrHb. 135. BRUGMANN, Gr. II. 2.² 17. I.² 259 stb.)

ófn. *sworga*; ói. *sūrkh̥ati* 'kümmert sich' < *suergh:- ófn. *sorga*; lit. *sergù* 'bin krank' stb. < *sergh- (NOREEN, id. m. 219. SOLMSEN, id. m. 207. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 71. FALK-TORP, id. m. 1109)

lett *swekis swakas* 'Harz' < *sueq:- lit. *sakaĩ*, ópor. *sackis* 'Harz' < *seq- (SOLMSEN, id. m. 207. BERNEKER, Pr. Spr. 317. TRAUTMANN, id. m. 417)

óizl. *suill*, ófn. *swelli* 'Grundbalken, Schwelle'; lat. *solum solea* < *suel:- óizl. *salr* 'Saal, Halle, Boden', ófn. *sal*; ószl. *selo* 'fundus, Dorf', *selitva* 'Wohnung' < *sel- (WALDE, id. m. 722—23. — Rokonszellemű más egybeállítások: NOREEN, id. m. 219 és SOLMSEN, id. m. 209).

av. *xšviwi*- *xšviwra*- 'schnell', agsz. *swift* 'schnell' stb. < **qsueib/p*:- av. *xšōiwra*- 'schnell', ói. *kšiprah* 'schnell' stb. < **qseib/p*- (WACKERNAGEL, AiGr. 268. SOLMSEN, id. m. 209. UHLENBECK, id. m. 71. KRETSCHMER, KZ. 31, 419)

lit. *svidùs* 'blank, glänzend', *svidėti* 'glänzen', lett *swist* 'hell werden' < *sueid:- lat. *sīdus* < *seid- (SOLMSEN, id. m. 206. HIRT, IF. 17, 389. WALDE, id. m. 710)

or. *svídina*, lengy. *świd(wa)*, cseh *svíd(a)* < *sueid:- ópor. *sidis* 'Hartriegel' < *seid- (SOLMSEN, id. m. 208. BERNEKER, Pr. Spr. 320. TRAUTMANN, id. m. 426)

lat. *surus*, ófn. *swirōn* 'bepfählen', ói. *sváruh* 'langes Holz-

stück, Opferpfosten` < **swer-*: lat. *sera* < **ser-* (WALDE, id. m. 701)

gót *swinps* 'stark, kräftig', óizl. *suinnr* 'klug, verständig' stb. < **suent-*: ószl. *seštb* [< *sentjþ] 'klug' < **sent-* (SOLMSEN, id. m. 208. — Az egybeállítás nem biztos: FEIST, id. m. 260)

ófn. *swāri* 'schwer', gót *swērs* 'geehrt, geachtet'; lit. *svarūs* 'schwer' stb. < **suēr-*: lat. *sērius* < **sēr-* (WALDE, id. m. 702)

lat. *susurrus*, osc. *sverrunēi* 'dem Sprecher, Wortführer'; ószl. *svara* 'rixa'; óizl. *suara* 'antworten' stb. < **swer-*: lat. *sermo*; or. *ssóra* 'Zank' [< *sþ-sora] < **ser-* (SOLMSEN, id. m. 266. WALDE, id. m. 702. FEIST, id. m. 256)

ói. *svápnah*, óizl. *suefn* 'Schlaf' stb. < *suēpnos: lit. *sāpnas*, lett *sapnis* 'Traum' [lat. *somnus*?] < *sopnos (SOLMSEN, id. m. 208).

c) *ky*: *k*, *gy*: *g*, *ghy*: *gh* alternatio.

A mi szempontunkból természetesen e kategóriába tartoznak azok az esetek is, a melyekben 'labiovelárisok' alternálódnak gutturalisokkal (l. fönebb, 46. s köv. l.). Mivel *q** és *q+u*, ill. *k+u* minden centum-nyelvben megkülömböztethetetlenül összeesett, semmiféle mód sincs a két rendbeli alternatio szét-tartására. Ha pl. lat. *squatus squatina*, gör. *φῆσσα φῆττα* és úfn. *Schatte Meerschatten* összetartoznak (PRELLWITZ, id. m. 519. WALDE, id. m. 735), senki sem mondhatja meg, vajjon **sq*āt-* **sq*at-* vagy **sqūāt-* **sqūat-* alternálódik-e a **sqāt-* **sqat-* gyökérrel. A szőnyegen forgó alternatio bizonyítására tehát közvetlenül csak olyan esetek alkalmasak, a melyekben valamely satəm-nyelvi szó tünteti föl a *u* elemet. Innen van a categoria szerénysége, a mely azonban a mi látószögünkben nézve csak látszólagos. Ide tartoznak a következő esetek:

ói. *kvāṇati* 'klingt, tönt' [óizl. *huína*, agsz. *huīnan* 'kreischen'] < **quan-* [**quin-*]: ói. *kanḱanī* 'Schmuck mit klingenden Glöckchen' [*kinḱinī* 'Glöckchen'], lat. *cano*, gót *hana* stb. < **qan-* [**qin-*] (UHLENBECK, id. m. 38)

litv. *kvėczù* 'lade ein', ópor. *quāits* 'Wille', *quwītē* 'er will' < **queit-*: ói. *kētaḥ* 'Verlangen, Einladung', gör. *κοῖται κίσσα* < **qēit-* (UHLENBECK, id. m. 65 stb.; l. fönnebb, 7. l.)

lit. *kvāpas* 'Hauch', gót *af-hapjan* 'ersticken, auslöschen' < **qūep-*: ói. **kapi-* 'Weihrauch', gör. *καπνός* < **qep-* (LEU-MANN, SkdEtw. 53. — kétes, ha az ói. szó nem tartozik ide, mert a gör. szó *κ* eleme dissimilatio révén *q+u* csoportra mehet vissza, l. fönnebb, 7. l.)

lit. *szvarūs* 'sauber, rein', *szvārinu* 'reinigen, säubern' < **kūer-*: gör. *καρῆω* 'fege, reinige', *κόρος* 'Besen' < **kēr-* (HIRT, IF. 17, 391)

lit. *szvānkus* 'fein, anständig' [lat. *quinqūāre*?] < **kūenq̃-* v. **kūenqu-*: gör. *κομφός* 'geziert, fein' < **kēnq̃-* v. **kēnqu-* (PRELLWITZ, id. m. 235. HIRT, IF. 17, 391. MANSION, id. m. 133. WALDE, id. m. 599. — Kétséges.)

lett *swampa* 'ein schwerfälliger Mensch', *swempis* 'plump' < **kūemp-*: gör. *κόμπος* 'Lärm', *κομπάζω* 'prahle', *κομπός* 'prahlerisch' < **kēmp-* (PRELLWITZ, id. m. 235. — Kétséges, mert a gör. szóban dissimilatio lehet jelen.)

lit. *szveplīs* 'Lispler' < **kūep-*: ói. *śāpati* 'verflucht' < **kēp-* (HIRT, BB. 24, 232)

ói. *śvity-dn* 'weisslich', av. *spiti-gaona-* 'weissfarbig' < **kūiti-*: ói. *śīti-* 'weiss', *śītingāḥ* 'weisslich' < **kīti-* (WACKERNAGEL, AiGr. 268. UHLENBECK, id. m. 309. HIRT, BB. 24, 235)

ószl. *svraka* 'Elster', alb. *sorε* [< *svarε] 'Krähe' < **kūer-*: lit. *szārka*, lett *sarke*, or. *soróka* 'Elster'; *κόραξ*, lat. *corvus* stb. < **kēr-* (G. MEYER, AlbEtWb. 390. PEDERSEN, KZ. 36, 337. HIRT, IF. 17, 390. WALDE, id. m. 193)

lit. *zvīrbliis* 'Sperling' < **ghūerēbh-*: gör. *κόραφος ποτις ὄρνις* Hes. < **gherēbh-* (HIRT, IF. 17, 391)

ói. *jnālati* 'leuchtet, brennt' < **ghūel-*: gör. *γελειν* 'λάμπειν, γλαυνοί' τὰ λαμπρόσμηκτα Hes. < **ghel-* (THUMB, IF. A. 11, 23)

lengy. *zwierciadlo* 'Spiegel' < **ghūer-*: cseh *zrcadlo*, ószl.

zrŕcalo 'Spiegel' < *ġher-* (JOH. SCHMIDT, Zur Gesch. des idg. Vocalismus. II. 24. BECHTEL, Hauptprobl. 350)

ószl. *gvozďl* 'Nagel', or. *gvozďl* 'Nagel, Pflock, Zapfen' < **ġhʷadh-*: gót *gazds* 'Stachel', óízl. *gaddr* 'Gerte', lat. *hasta* < **ġhadh-* (PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 88. BERNEKER, SlavEtwb. 365—66)

A mi ezen alternatiók magyarázatát illeti, a tekintélyek tudtommal kivétel nélkül azon az állásponton vannak, hogy a *u*-tartalmú alakok az eredetiek, a melyek ezt az elemüket bizonyos körülmények közt, nevezetesen enklisisben és sandhiviszonyok folytán elveszítették (WACKERNAGEL, KZ. 24, 592 et seqq. AiGr. I. 298. KRETSCHMER, KZ. 31, 418. SOLMSEN, Untersuchungen. 211. HIRT, GrHb. 135. IF. 17, 391. RIBEZZO: IF. A. XVIII. 7). E magyarázat ellen azonban, bármennyire általánosan van is elfogadva, óvást kell emelnem.

Az uralkodó föltevés két pronominális gyökérré és származékaira van alapítva; ezek:

ói. *tvám*, gör. *οἶ* stb. < **tue-*: ói. *tō*, gör. *τοῖ* stb. < **te-*
gör. *ἐ* [< *σφε], *ὅς* [< *σφός] < *su-*: av. *hōi*, gót *sis* stb. < **se-*

Ezekben az esetekben a basis kétségkívül **tue-* [vö. ói. gen. *táva*, gör. *τοῦς*, ólat. *tovos*], resp. **seue-* [vö. gör. *ἐός*, ólat. *sovos* stb.] s tényleg az a látszat, mintha a **tue-* **seue-* a *u* elem mondatphonetikai eltűnése folytán vették volna föl a **te-* **se-* alakot. De ez csak látszat. A valóság az, hogy idg. **te-* **se-* az eredeti gyökek, a melyek egy *u*-pronomennel [av. *ava-*, ószl. *ovǣ*] összetéve eredményezték a **t[ue]*ue- **s[ue]*ue- pronominális gyökeket (BRUGMANN, Grr. II. 2.² 383). Ez alakok *u* eleme tehát etymologiailag teljesen önálló elem ugyan, de a *u*-nélküli dublettek nem úgy keletkeztek, hogy a *u* akár az idgban, akár különnyelvi fejlődés folyamán elveszett, hanem maguk is egészen eredeti alapnyelvi alakok. Ugyanez áll azokról az alakokról, a melyeket több-kevesebb joggal és egyetértéssel a **su-*: **se-* gyökérrel kombináltak (l. az *su*: *s* alternatiók első hét esetét: 70. l.): idg. *suēsör és *sesör teljesen egy színvonalon álló eredeti alakok, mert állítólagos közös gyökerük: idg. **su-*: **se-* maga is egészen eredeti idg. dublett.

Egészen másként áll a dolog a többi alternációs esetekkel. Oly dublettek mint **sueks* : **seks* nem állanak egy színvonalon, mert absurd és bebizonyíthatatlan volna az a föltevés, hogy a **sueks* alak *u* eleme valamikor oly értelemben vett önálló elem volt, mint a **tue-* **sue-* tövek *u* eleme. Mármost ha **sueks* *u* eleme a szótestnek primordiális integráló része volt, akkor **seks* absolute magyarázhatatlan — és pedig azért, mert idg. *u* soha semmiféle alapnyelvi kapcsolatban nem vészel, hanem csak transformálódik, azaz *u* vokálissá lesz (l. fönnebb, 60. l.), a mint ezt szépen mutatják — a szókezdő *s* talányos hiánya ellenére is — a **sueks* alak következő derivatumai: lit. *ūsės* 'Sechswochen, Kinderbett', ópor. *uschts* 'sextus'. Ha tehát a **seks* nem származhatott a **sueks* alakból, akkor csak az az alternativa marad hátra, hogy **sueks* származott a **seks* alakból *s* ez az utóbbi az eredeti. — E mellett szól talán az a körülmény is, hogy a '6' cardinale idg. alakjaival valamiképpen bizonyosan összefüggő semita alakok *u* nélküli alapalakra utalnak, vö.

arab *sittu*ⁿ, æth. *sessú*, héb. *šēš*, aram. *šeš*, assyr. *šiššu*.

Érdekes, hogy MÖLLER (Indoeuropæisk-semitisk sammenlignende gloss. 117 = Vergl. idgermanisch-semitisches Wb. 217) idg. **sueks* *u* elemét 'infix' névvel jelöli, tehát nyilván arra gondol, hogy **seks* az eredetibb alak. Ha ez igaz, akkor **sueks* csak úgy jöhetett létre, hogy szókezdő *s* eleme csak későbbben labializálódott.

Ezek után, azt hiszem, nem olyan indokolatlan a magyarázat e módját az összes ide tartozó alternációkra kiterjeszteni s nevezetesen a *ku* : *k* alternációk esetében föltételezni, hogy a gutturális az eredetibb hang, a mely valamiképpen, alighanem spontán módon secundär labiális affectióhoz jutott.

Mivel pedig az itt szóban forgó *ku* : *k* és a fönnebb (46. és köv. l.) tárgyalt *kʷ* : *k* alternációkat a centum-csoportban lehetetlen megkülönböztetni, magától kínálkozik az a föltevés, hogy a *kʷ* : *k* alternációk esetében is a tiszta gutturális az eredetis a labiális affectio csak későbbi fejlemény, ill. hogy a tiszta gutturálisokkal nem

alternálódó labializált gutturálisok is másodlagos úton keletkeztek.

A labialisatio másodlagos fejlődésének föltevését némileg a finnugor és semita nyelvek viszonyainak vizsgálata is megerősíti. Tudvalévő, hogy az idg. nyelvcsalád a finnugor és semita nyelvcsaláddal valamiféle nexusban van. E nexus természete — rokonság vagy ősrégi kölcsönzés — ez idő szerint még nyílt kérdés, a melylyel itt nincs okunk foglalkozni, de mindenesetre tény az, hogy idg. és finnugor, ill. idg. és semita szóegyeztetések lehetségesek és vannak is. Ezek alapján pedig, már a mennyiben helyt állanak, idg. alapnyelvi viszonyokra is lehet — legalább bizonyos határig — következtetést vonni.

a) Finnugor-idg. nexus.

E szóegyeztetések az egész finnugor területen, valamint az idg. nyelvterület keleti részében nem-labializált gutturálisokat, az idg. nyelvterület nyugati részében labializált gutturálisokat tüntetnek föl; vö.

m. *hol ki* stb.; zürj. *kod(i)*, votj. *kud*, zürj. votj. *kin*; finn *kuka ken* stb.: keletidg. ói. *káh cid*, ószl. *h̄-to*, gen. *česo*, *čb-to* stb. < *qo/e- *qi-: nyugatidg. gör. *τέο πόθεν τίς*, lat. *quō quis*, gót *has*, gen. *his*, *hvi-leiks* stb. < *q^ho/e- *q^hi- (vö. SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch.³ 525)

m. *hal*, vog. *χul*; finn *kala*, cser. *kol*, md. *kal*: keletidg. ói. *kalakah 'ein best. Fisch' [?], ópor. *kalis* 'Wels' < *qal-: nyugatidg. gör. *ῥπαλος* [?], lat. *squalus*, óizl. *hualr* stb. < *q^hal- (SCHRADER, id. m. 525. Reallexikon, 894, 951)

osztj. *χūt*, md. *koz*, lp. *kōs* 'der Husten' stb.: keletidg. ói. *kāsah*, lit. *kosulys*, ószl. *kašl̄b* 'der Husten' < *qās-: nyugatidg. kymr. *pās*, agsz. *hwōsta*, ófn. *huosto* 'der Husten' < *q^hās- (MUNKÁCSI, ÁKE. 417—18. PAASONEN, Zur Frage von der Urverwandtschaft stb. FUF. VII. Sonderabdr. 15)

m. *gērjed*; finn *kiira kiirka* 'Flamme, Glut' stb.: keletidg. ói. *gharmáh* 'Glut, Hitze', ópor. *gorme* 'Hitze' stb. < *q^her-: nyugatidg. gör. *θερμός*, lat. *formus* stb. < *q^her- (vö. MUNKÁCSI, id. m. 296—98)

A finnugor nyelvek között csak a vogulban van labiális elem gutturálisok után, vö. m. *kinn*: vog. *kwän kwon*, m. *kíwül*: vog. *kwänel kwonel* (SZINNYEI, M. Nyelvhas.³ 162) — s ez a labialisatio SZINNYEI és GOMBOCZ urak szíves közlése szerint okvetetlenül másodlagos. — A finnugor alapnyelvben volt 'hátsó veláris' és 'palatális' (SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprachwissenschaft 22—23), de 'labioveláris' *k*-sor nem volt.

b) Idg.-semita nexus.

Az idg. szók labiovelárisaival a semita nyelvekben nemlabializált gutturálisok állanak szemben (l. MÖLLER, Indoeuropæisk-semitisk sammenlignende gloss. 41—48, 53—56, 66—80 = Vergl. idgermanisch-semitisches Wb. 86—109, 125—148 passim); vö.

ar. *kamā*, æth. *kama*, aram. *kēmā*, héb. *kēmō* 'sicut' stb.: keletidg. *qo-: nyugatidg. **q^o*- (l. 76. l.)

ar. *gāla* 'he went round', *mi-gālur* 'circus', héb. *galgal* 'Rad, Wirbelwind', *gilgāl*, aram. *galgal* 'Rad': keletidg. ói. *cakrām* 'Wagenrad stb.', ószl. *kolo*, ópor. *kelan* 'Rad' stb. < *qel-: nyugatidg. gör. *κόλος*, lat. *colus* < *quolus, *inquilinus*, agsz. *hwéol*, *hweowol* 'Rad' < **q^{el}*-

ar. *gargara* 'he swallowed, poured down his throat', aram. *gargēr* 'trank gierig', *gargērān* 'Schlemmer', héb. *gargērōð* 'Hals': keletidg. ói. *gāgarah* 'Schlund', *girāti* 'verschlingt', lit. *geriū* 'trinke', *gerklē*, ószl. *grǣlo* 'Kehle' < *qer-: nyugatidg. gör. *βιβρώσχω*, lat. *vorāre*, ón. *kuerk*, ófn. *querechela* 'Kehle' < **q^{er}*-

MÖLLER (Sammenlign. gloss. II—IV. = Vergl. Wb. XVIII—XX) felvesz ugyan 'ös-semita' labiovelárisokat, de tabelláiból és etymonjaiból könnyű meggyőződni, hogy labializált gutturálisok csak az aethiópban vannak [vö. æth. 'an-k^aark^aara 'volvi, volve': ar. *karkara* 'convertit, regressus est, recurrit'; æth. 'an-g^aarg^aara 'murmurare, fremere': ar. *gargara* 'he cried out, vociferated': id. m. 74, 75 = 139, 140 stb.]. MÖLLER tehát, tudvalévöleg az idg.-semita nyelvrokonság egyik legtudósabb védője,

nyilván csak az idg. 'labiovelárisok' kedvéért vett föl 'össemita' labiovelárisokat. És BROCKELMANN szerint csakugyan a semita nyelvekben voltak palatálisok, velárisok és laryngálisok, de labiovelárisok nem voltak; csak az *æthiópban* kapnak velárisok és palatálisok gyakran ajakkerekítést, de ez a szomszédos *kušita* nyelvek befolyása (KVG. der semitischen Spr. 13. és 48—49. l.).

Akárhogyan keletkeztek is az imént felsorolt s még felhozható szóegyezések, bizonyos, hogy ezeknek alapjára állva az *ős- és közidg.* labiovelárisok existenciája több mint problematikus. Rokonság esetét feltételezve ugyanis a *finnugor-idg.*, ill. a *semita-idg.* alapnyelvben bizonynyal nem voltak labiovelárisok, mert az csak még sem tehető föl, hogy az eredetileg megvolt labialisatio utóbb az idg. nyelvterület keleti részében s az egész *finnugor*, ill. *semita* területen nyomtalanul eltűnt. — Kölcsönviszony esetében pedig így áll a dolog: ha a *finnugor*, ill. a *semita* nyelvek voltak a kölcsönnevők, akkor lehetséges ugyan, hogy labializált gutturálisokat kölcsönöztek s a labialisatiót később elvesztették, de lehetséges és mindent számba véve valószínűbb, hogy labialisatio nélküli gutturálisokat vettek kölcsön s tehát az idg. alapnyelvben nem voltak labiovelárisok: ha pedig az idg. alapnyelv volt a kölcsönnevő, akkor a fönnebbiek értelmében csak nem-labializált gutturálisokat kölcsönözhetett s így a nyugatidg. labialisatio másodlagos.

Mindent tekintetbe véve tehát nagyon indokolt az a *præsumptio*, hogy az indogermánság legősibb phasisában vagy az egész nyelvterületen vagy legalább is ennek keleti részében — a hol idg. nyelvű népek egyedül érintkezhettek *finnugor* és *semita* nyelvű népekkel — az érintkezés idejében még nem voltak labializált gutturálisok. Bizonynyal nem lesz véletlenség, hogy labializált gutturálisok tömegesen csak az idg. nyelvterület nyugati részében jelentkeznek.

* * *

Ezek után az idg. 'labiovelárisok' kérdését úgy oldanám meg, hogy helyettük *prótoidg.* tiszta gutturálisokat vennék föl. Az egységes *prótoidg.* gutturális sor idők folyamán

labializálódni kezdett - - még pedig igen korán, mert a labializálódás jelenségei, persze igen különböző kiterjedésben, az egész nyelvterületen előfordulnak. Mivel a labialisatio áttöri a palatalisatio határát, a mely a satem- és centum-csoportot élesen elválasztja, föl kell tenni, hogy korábban következett be a palatalisatió, mert feltételezi, hogy az idg. nyelvű népek kisebb összefüggő terénumon laktak, a melyen a labialisatio a JOH. SCHMIDT által inaugurált hullám-theoria értelmében akadálytalanul, persze egyre csökkenő intenzitással terjedt ki - - és pedig okvetetlenül nyugatról kelet felé. Hogy a labialisatio csakugyan nyugatról indult ki, az abból következik, hogy labializált gutturálisok tömegesen a centum-csoportban jelentkeznek, míg keleten csak szórványosan tűnedeznek föl, mint egy hatalmas hullám lassanként elenyésző gyűrűi. A labialisatio tehát legősibb kezdeteiben közidg. jelenség, de aztán a centum-csoportnak lett oly bélyegző vonása, mint a palatalisatio a satem-csoportnak. — 'Labioveláris' ellenben — a szónak THURNEISEN-féle bevett értelmében — sem az ő- és közidg. nyelvben, sem a centum-csoportban nem volt — ha ugyan igaz, hogy a labialisatio mindig önálló successiv elem volt. Más kérdés, vajjon elégséges ok-e ez arra, hogy a 'labioveláris' terminust jelentéstartalmának incongruentiája miatt egészen elejtsük. Ezt azért nem gondolnám szükségesnek, mert a nyelvtudományi terminológiában akárhány olyan kifejezés van [pl. gyökér, suffixum, infixum, determinativum stb.], a melynek fogalmi tartalma ma már egészen megváltozott. A 'labioveláris' terminus oly erős gyökeret vert a terminológiában, hogy elejtése a probléma végleges tisztázása után is alig lesz lehetséges, sőt talán nem is kívánatos, mert a terminus a nyugatidg. csoportnak egy bár másodlagos, de igen szembeszökő constans characteristicumát jelöli meg.

Összefoglalás és befejezés. — Az egységes prótoidg. *k*-sor.

A ki az idg. gutturális probléma megoldására vállalkozik, két jelenséget tartozik megmagyarázni: az egyik az, hogy a satəm-csoportban csak palatalizált és nem-palatalizált, a centum-csoportban csak labializált és nem-labializált gutturálisokat lehet rekonstruálni; a másik az, hogy ez a három gutturális kategória alternálódik egymással. Az uralkodó theoria, mint láttuk, ezt a két jelenséget kielégítő módon nem képes magyarázni: egyrészt az a föltevés, hogy három ős- és köz-idg. gutturális sor volt, methodologiai hiba, s másrészt gutturális alternatiók értelmezése erőltetett vagy egészen dugába dől. Már BECHTEL, különben BEZZENBERGER híve, kijelentette: 'Der vollständige Beweis der Unumgänglichkeit der neuen Hypothese kann freilich noch nicht erbracht werden' (Hauptprobl. 349). Ilyen kielégítő bizonyítékot tudtommal senki sem szolgáltatott azóta, s a mint a dolog áll, nem is szolgáltatathat többé. Szinte csodálatos, hogy a gutturális trializmus hypothesisét mégis csaknem általánosan és fönntartás nélkül elfogadták. BRUGMANN pl., bár jól látja a nehézségeket, energikusan kijelenti: 'So unbestreitbar es ist, dass bei dem Versuche, das ganze einschlägige Formenmaterial nach der Dreiheit der palatalen, der reinvelaren und der labiovelaren Reihe auseinanderzulegen, ein erklecklicher Rest übrig bleibt, von dem unklar ist, in welche der drei Rubriken er einzustellen ist, und dass namentlich die uridg. reinvelare Articulation oft unsicher bleiben muss, so scheint mir doch die... Frage, ob man nicht bereits für die idg. Urzeit unlabialisierte und labialisierte Velar-laute zu unterscheiden habe, ...entschieden bejaht werden zu müssen' (Grr. I.² 570). Honnan ez a kategorikus állásfoglalás megfelelő érvek hiánya daczára? Azt hiszem onnan, hogy a SCHLEICHER-féle rendkívül primitív hangrendszer, a mely a vocalismus terén túlságosan szegénynek bizonyult, szükségesnek látták a consonantismus terén is lehetőleg kibővíteni s a különnyelvi divergentiákat egységes idg. hangrendszer rekonstruálhatása végett és a hangtörvények kivétel nélkülségének

dogmája kedvéért idg. alapnyelvi háttérre projiciálni, hogy aztán a különnyelvi fejlődés folyamán a szükséghez képest — eltüntessék. Ez a kényelmes methodus lassankint discreditalódott. BRUGMANN pl. régebben még kétféle idg. ő-qualitást és *ǵ* mellett idg. *j* palatális spiranst vett föl (Grr. I.² 153, 156, 793), míg ma már mind a két feltevésre skepsissel tekint (KVG. 74, 208). Azt hiszem, így lesz a három gutturális kategoriával is — talán már a közel jövőben. A DELBRÜCK-féle *Einleitung* 5. kiadásában (1908) van egy passus, a mely a 4. kiadásban még hiányzik: 'Es liegt auf der Hand, dasz die drei Gutturalreihen in demselben Sinne prähistorisch sind, wie die oben besprochenen Vokalreihen, und dasz deshalb die oben mehr angedeutete als vorgetragene Fassung nur als eine vorläufige [!] gelten kann' (id. m. 114). — Ha két decennium munkássága nem volt elégséges az uralkodó hypothesis verifikálására, akkor nolens-volens be kell ismerni, hogy a kutatás helytelen irányban mozgott. A *πρώτον ψεύδος* a három ős- és köz-idg. gutturális sor felvétele, a mire nem is olyan nehéz rájönni. Ha a satəm-palatalisatio és a centum-labialisatio dialektikus jelenség, a minek a legnagyobb egyértelműséggel nyilvánítják, akkor ipso facto nem volt ős- és köz-idg. jelenség. A mily határozottan utalnak az ind és iráni dialektusok egy korábbi árja közösségre, oly határozottan utalnak a 'keleti' és 'nyugati' idg. dialektusok egy ősi prótoidg. alapnyelvre, a melyben a legrégibb dialektikus differenciálódás, a satəm-palatalisatio és a centum-labialisatio, még egyáltalában nem vagy csak legelső csirájában volt meg.

Nézetem szerint tehát az uralkodó elmélet hajója véglegesen zátonyra jutott, s nem kétséges az sem, hogy a gutturális probléma az empirikus nyelvtudomány számára teljesen megoldhatatlan, a hogyan HERMANN is gondolja: 'Wie die Dinge jetzt liegen, halte ich die Gutturalfrage für unlösbar, und ich fürchte fast, dasz sie es bleiben wird' (KZ. 41, 59). Lesznek, a kik ebbe bele tudnak nyugodni. A ki ezt tenni nem akarja és nem tudja, az kénytelen lesz glottogonikus spekulációkhoz folyamodni (vö. HERMANN, id. h.). Efféle vállalkozás ugyan periculosæ ple-

num opus aleæ, a mely az avatottak kudarczai és az avatatlanok kontárkodása folytán a priori jogosult aversiót szokott kiváltani, de ultimum refugium is, a melyhez a végleges resignatio előtt egyáltalán folyamodni lehet — s tehát kell. Azt sem szabad egyébként elfelejteni, hogy idg. alapnyelvi viszonyokat rekonstruálni semmivel sem bátorságosabb, mint prótoidg. viszonyokat: az egyik olyan spekuláció mint a másik. A ki az elsőt elvileg elutasítja, consequenter tiltakozhatik a másik ellen is. De a ki, mint az indogermanisták túlnyomó többsége, idg. alapnyelvi alakok restructióját megengedhetőnek tartja, annak elvi kifogása a glottogonia ellen sem lehet, mert hiszen pl. az idg. ablaut és flexio jelenségei is a tények kérlelhetetlen logikájával még régibb prótoidg. viszonyokra utalnak. Nézetem szerint különben mindenféle agnostikus attitude tarthatatlan: egyrészt a legmegátalkodottabb pozitivista is lépten-nyomon kénytelen a tények hiányos vallomását hypothesisokkal kiegészíteni, másrészt a nyelvi metaphysikáról lemondani annyi mint a causalis nexus valamely lánczszeménél megállapodni. Ez azonban az emberi szellem természeténél fogva lehetetlenség. Mert a nyelvfejlődés egyes étapejai szintén causalis nexusban vannak s ha tehát a nyelvtények egy még korábbi phasisra mutatnak, lehetetlen ezt a phasist mellőzni, mert SCHOPENHAUER szatirikus mondása szerint (*Der Satz vom zureichenden Grunde* § 20): 'Das Gesetz der Kausalität ist nicht so gefällig sich brauchen zu lassen, wie ein Fiaker, den man, angekommen, wo man hingewollt, nach Hause schickt'. Végre is tények pusztá konstataciója nem tudomány a tények kapcsolatainak feltüntetése és interpretációja nélkül.

Ilyetén reflexiókból támadt ez a jelenlegi glottogonikus megoldási kísérlet, a melynek különben alig van részlete, a mely korábban egy vagy más összefüggésben föl nem merült volna. E szerint a prótoidg.-ban csak egyetlen, természetesen bizonyos artikulatórius ingadozással bíró gutturális sor volt, a mely bizonyos körülmények között az egész nyelvterületen megmaradt ('veláris'), bizonyos körülmények között alterálódott — és pedig keleten palatalizálódott ('palatális'), nyugaton labializálódott ('labioveláris'). Az alterálódás legegyszerűbb magyarázata

az lehetne, hogy kombinatórius volt: a keletidg. palatalisatio *e* és *i* előtt, a nyugatidg. labialisatio *u* és *o* előtt lépett föl s aztán más színezetű vokálisok elé is átvitetett. [Analog eseteknek bőviben vagyunk. Az árjában pl. a csupán eredeti idg. palatális vokálisok előtt jogosult 'palatális' más helyzetben is jelentkezik, vö. ói. *crtáti* és *kṛṇátti*, ói. *ójah*, av. *aojō* és av. *aogō*, av. *tačin* < *tačan és ói. *a-takan* stb. Hasonlóképpen a labiovelárisokból cons. és nem-palatális vokális előtt támadt gör. *p*-hangok az aolban palatális vokálisok előtt is föllépnek, vö. att. *τέτταρες τείσαι δελφίνες* és lesb. *πέσσαρες Ηεῖσι-δίκῃ βέλφινες* stb.]. Az indifferens *a* vokális előtt a különben proteusi mozgékonyaságú gutturális megmaradhatott s tényleg ebben a helyzetben jelentkezik a legtöbb 'veláris' (BB. 16, 250), a melyeknek relative kis száma (SOMMER, LHb. 197) nyilván azzal van összefüggésben, hogy idg. *a* az összes vokálisok között relative a leggyérekben fordul elő. — A ki különben abból, hogy a 'palatálisok' és 'labiovelárisok' bármilyen színű vokálisok előtt egyaránt megjelennek, a keletidg. palatalisatio és a nyugat labialisatio spontán voltára gondolna, annak szintén nem állanék az útjába, sőt a nyugatidg. labialisatio spontán voltát magam is rendkívül valószínűnek tartom.

Az itt futólag vázolt hypothesis segítségével minden további részletezés nélkül nyomban érthető, hogy miért nem lehet keleten és nyugaton több mint két-két gutturális sort rekonstruálni, a melyeknek egyike azonos, ill. hogy miért alternálnak keleten spiransok és gutturális explosívák, nyugaton labializált és nem-labializált gutturálisok. Ha a palatalisatio és labialisatio másodlagos, érthetővé lesz az, hogy miért oly sporadikus a labializált gutturális keleten, a palatalizálódó gutturálisok területén, és miért nincsen 'palatális' gutturális nyugaton, a labializálódó gutturálisok főfészkeiben. Azzal a föltevással, hogy egy ős- és köz-idg. 'palatális' elveszítette nyugaton a palatalisatiót s egy ős- és köz-idg. 'labioveláris' keleten a labialisatiót, nem magyarázhatjuk meg kielégítő módon, hogy miképpen függ össze a palatalisatio jelenléte a labialisatio elvesztésével s a labialisatio jelenléte a palatalisatio eltűnésével. De minden érthetővé lesz, ha a 'palatális' és a

'labioveláris' nem ős- és köz-idg., hanem másodlagos keletidg., ill. nyugatidg. fejlemény: a mely nyelvterület ugyanis palatalizálásra hajlandó, az bajosan fog egyidejűleg labializálni, s a melyik labializálásra hajlik, aligha fog egyidejűleg palatalizálni, — és pedig azért, mert a palatalizálás és labializálás ellentétes ajakműködés eredménye. [A palatalizálás lényege a nyelv előrésének dorsalis emelkedése, a melyhez olykor az ajkak hasadás-szerű tágulása járul, míg a labializálás velejében az ajkak kerekítése és csucsorítása: SIEVERS, Grundzüge der Phonetik.⁵ 185, 189.] Mivel egészen kétségtelen, hogy az idg. nyelvű népeknek óriási térrénumon való disszipálódása allophyl és alloglott népek között ment végbe, nagyon plausibilis, hogy a gutturálisok palatalizálódásának vagy labializálódásának, ill. mind a kettőnek oka végelemzésben szintén ilyen allophyl és alloglott népek articulációs basisa, palatalizáló ill. labializáló hajlandósága.

Az egységes prótoidg. *k*-sor, ha stricte nem is bizonyítható, legalább is postulatum — absolute szükséges postulatum, a mely nélkül a gutturális probléma megoldhatatlan talány marad. A hypothesis hatalmasan megerősödnék, ha a legújabbban felfedezett idg. nyelvnek, az ú. n. 'tochár' vagy 'indo-skytha' nyelvnek viszonyaira hivatkozni lehetne. E nyelvben ugyanis de facto egyetlen egy gutturális explosiva van (l. Nyelvtud. II. 173):

kandh '100': lat. *centum* + av. *satəm* < **k̑ntóm*

okso 'Ochs': ófn. *ohso* + av. *uxša* < **uqsē(n)*

† *kam* 'kommen': ófn. *queman* + av. *jamaiti* < **g^hem*

A 'tochár' tehát centum-nyelv, de labioveláris nélkül szűkülöködik! Ilyen 'labioveláris' nélküli centum-nyelv egyenesen végzetes volna az uralkodó teoriára s megdönthetetlen bizonyítéka volna az egységes prótoidg. *k*-sornak. Egyelőre azonban, míg a kutatások befejezve nincsenek, a 'tochár' nyelv egyetlen gutturálisára nem lehet hivatkozni. E. SMITH vállalkozása 'tochár' labiovelarisok kimutatására minden esetre dugába dőlt [l. cikkemet: Nyelvtud. III. 315].

Az ajánlott hypothesis semmi esetre sem olyan revolutio-

narius, mint a minőnek első tekintetre talán látszik, mert a gutturális kérdés feszegetése közben időről-időre fel-felbukkant, hogy aztán persze nyomban a feledés homályába merüljön. Már ASCOLI gondolt ilyesmire. E nagy tudós ugyan szintén három gutturális sort vett föl [*k kⁱ k^y*], de úgy vélekedett, hogy a három typus még a nyelvközösség periodusában egységes *k*-sorból támadt. Egyes esetekben ugyanis az eredeti *k* mögött egy 'parasitikus' spirans keletkezett, a mely az árjában és a baltoszlávban a gutturálist spiranssá változtatta, míg az európai nyelvekben visszafejlődött; így pl. *daka* [közidg.] *dak'a* lett, miből egyrészt *dakja dakža daša daça*, másrészt megint *daka* keletkezett. Más esetekben a *k* mögött hasonló 'parasitikus' *y* olyanféle hang mint a gör. *υ* jött létre, a mely az indo-irániiban a *k*-hangokat palatálisokká változtatta, Európában ellenben mint labiális vagy labiodentális *v* hang jelentkezett; így pl. *katvar* [közidg.] *kʷatvar* lett, miből az indo-irániiban *kjatvar k̑atvar*, Európában *kvatvar kvatvar* (lat. *quatuor* stb.), de a litvánban és egyebütt újra *katvar* (ASCOLI, *Fonologia comparata*, ford. BAZZIGHER és SCHWEIZER-SIDLER, *Vorlesungen über die vergl. Lautlehre des Sanskrit, des Griech. u. des Lat.* 1872. 25—78 passim, főleg 70). Ez a szellemes theorema a legnagyobb figyelemre lett volna méltó. — BEZZENBERGER, a ma uralkodó hypothesis atyja, egyenesen kimondotta a tőlünk ajánlott megoldást, persze hogy ellene foglaljon állást (BB. 16, 250). Polemiája azonban, mint fönnebb (64 66. l.) láttuk, oly kevésbé meggyőző, hogy egyenesen impulzust ad az egységes *k*-sor hypothesisének felállítására. — PEDERSEN, szintén az uralkodó hypothesis híve, egy alkalommal szintén az egységes *k*-sor lehetősége mellett nyilatkozott. HIRT ellen polemizálva ugyanis úgy vélekedett, hogy ha a palatálisok *e* és *i* előtt, a tiszta velárisok *a* előtt fölötté gyakoriak is, ez még nem mutat e két sor közelebbi összetartozására. 'Viel eher könnte es darauf deuten, dass alle drei reihen aus einer reihe entstanden wären: die labiovelare hätten die rundung von nachfolgenden gerundeten lauten, die palatale hätte die palatalisierung von nachfolgenden palatalen lauten bezogen, und vor dem neutralen *a* wären die ursprünglichen laute geblieben'. Persze rögtön hozzáteszi: 'Zwar ist es sehr gut möglich, dass alle

dreireihen auf eine reihe zurückgehen, aber irgend eine spur von dieser entstehung in den uns erreichbaren sprachformen finden zu wollen ist ein unternehmen, das meiner ansicht nach nur misslingen kann' (KZ. 36, 292—293). Ha nem tudnók, hogy PEDERSEN albán hypothesise (l. fönnebb, 13. s köv. l.) az uralkodó theoria megdöltével szintén elesik, nagyon csodálkozhatnánk rajta, hogy ez a vakmerőségig bátor tudós a priori oly skepsissel tekint minden ilyen vállalkozás elé. Egy dolog azonban minden esetre biztos: ha a három *k*-sor visszavitele egy *k*-sorra lehetséges, három *ös*- és *köz*-idg. sor felvétele pedig lehetetlen, akkor az a dilemma, hogy egy sor volt-e vagy három, már is el van döntve, még ha az egy sor existenciája stricte nem is bizonyítható. — A patres minorum gentium között egy sort hajlandók fölvenni DUTOIT (id. m. 43) és RIBEZZO, a kinek kísérletét HIRT is figyelemre méltónak mondja (IF. A. XVIII. 7).

Az egységes *k*-sor hypothesisével csak egy jelenséget bajos összeegyeztetni, azt t. i., hogy a másodlagos palatalisatio és labialisatio következetesség nélkül jelentkezik. De itt nézetem szerint joggal utalhatunk arra, hogy a hangváltozások csak lassankint általánosulnak s nem egyszer minden ok nélkül megállanak. [Így pl. az avestában árja *kt tt* mint *xt st* lép föl (*baxta*:- ói. *bhaktá*-, *avapasti*:- ói. *pattá*-), ellenben árja *pt* még megmarad (*hapta*:- ói. *saptá*) s a várható *ft* csak a pehleviben állít be (*haft*). A fn. lautverschiebung, a mely az ősgerm. *p t k* explosivákat oly intensive érintette, az ősgerm. *f þ ʒ* spiransok területén alig érvényesült stb.] Nagyon lehetséges tehát, hogy a palatalisatio és labialisatio folyamatát megállították bizonyos momentumok, a melyek közt valószínűleg a nyelvkeveredés is szerepel. 'Wenn eine Sprache auf einem bestimmten Gebiet von einem fremdartigen Volk übernommen wird, mag sich durch Lautsubstitution u. s. w. mit einem Mal auf diesem Gebiet ein so groszer Wandel vollziehen, dasz künftige Lautentwicklungen sich so gut wie nie mehr über das ganze bisherige Sprachgebiet verbreiten, sondern dasz mit einem Schlage die Entwicklung gesondert wird' (HERMANN, KZ. 41, 44).

Abból tehát, hogy az említett folyamatokban nincs követ-

kezetesség, föltevésünk ellen semmi esetre sem lehet tükét kovácsolni. A hangtörvények kivételnélküliségének dogmája, a mely ellen mindig volt tekintélyes oppositio, ma már lejárt a magát. 'Ein Lautgesetz ist um nichts merkwürdiger als das Gesetz des roten Schirmes und schwarzen Kopftuches beim Bauernweib, der Krinoline, der Puffärmel in anderen Kreisen zu anderen Zeiten... Es ist gerade so viel oder so wenig ausnahmslos wie ein Lautgesetz, es entsteht nach und nach, verbreitet seine Herrschaft über eine gewisse Gegend und erlischt einmal' (MERINGER, Aus dem Leben der Sprache. 1908. 239. l.). Ma már közhely, hogy minden articulációs mozgásnak még a legexactabb beszélőnél is van bizonyos latitude je, a mely primitiv idiomákban igen jelentékeny. SIEVERS pápuája nem tett különbséget tenuis, tenuis aspirata, media, zöngés spirans és affricata között: *voka vok'a voga voja vokxa* (SIEVERS, Grundzüge der Phonetik.⁵ 272). Hasonló artikulatorius ingadozásokról a legkülömbözőbb oldalról van tudomásunk (l. GABELENTZ-SCHULENBURG, Die Sprachwissenschaft.² 193—196). Ha a mai idg. nyelvek közfelfogás szerint a hangok percipiálásában és reprodukálásában nagy exactságot árulnak el, ez az állapot semmi esetre sem volt kezdettől fogva uralkodó. Erről különben rögtön meggyőződik az ember, mihelyt egy tekintetet vet azokra a szavakra, a melyek alloggott rétegekből jutottak be az indogermánba. E szók ugyancsak híjával vannak az egyöntetűségnek, vö.

gör. ἐρέβινθος ὄροβος, lat. *errum*, közép-ír *orbaind*, ófn. *arwiz* *arawez*, agsz. *earfe*, óizl. pl. *ertr* < ismeretlen forrás (WALDE, id. m. 259 stb.)

gör. κύκκον· τὸν σικκόν Hes. σεκούα σίκυς σέκυς, lat. *cucumis*, ószl. *tyky* 'Kürbis' < ismeretlen forrás (WALDE, id. m. 206. PRELLWITZ, id. m. 411. SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch.⁸ 199—200)

gót *ulbandus*, óizl. *ulfalde*, ószl. *velbbgdz*, lit. *verbliūdas* 'Kamel' < gör. ἐλέφας, lat. *elephantus* < arab art. *al* [?] + egypt. *āb ālu*, kopt ⲉⲃⲟⲩ ⲉⲃⲟ 'Elephant' (SCHRADER, Reallex. 180, 405. BOISACQ, id. m. 243. PRELLWITZ, id. m. 138)

gót *silubr*, lit. *sidābras*, ószl. *sirebro*, ópor. *siraplis* 'Silber' < kaukázusi forrás, vö. Ἀλύβη < *Σαλύβη pontusi város vagy semita eredeti, vö. assyr *šarpu* 'Silber' (SCHRAEDER, Reallex. 766. Sprachvergl. u. Urg. II. 53—54, 120)

Általánosan ismert tény továbbá, hogy az artikulációs módok enchorius idg. szavakban is alternálódhatnak (BRUGMANN, Gr. I.² 629—635. KVG. 180), a miből már ZUPITZA levonta a szerintem egyedül helyes következtetést: 'Vielleicht kannte das urvolk eine zeit, als die schwankungsbreite der artikulationen ebenso gross war wie beim Papua. Der unterschied wäre nur, dass die Indogermanen diese stufe überwunden haben, die Papuas nicht, dass was für jene nicht mehr als eine frühzeitig erledigte kinderkrankheit bedeutete, diesen auch im späteren mannesalter als chronische, organische schwäche anhaftet' (KZ. 37, 395—396). Hasztalan mondja HERMANN, hogy ha az articulatiós ingadozás momentumát megengedjük, hamar végére juthatunk a tudományunknak (KZ. 41, 60). A veszedelem nem lehet olyan nagy, ha BRUGMANN sem ijedt meg tőle (KVG. 180). HERMANN kifogásának élet kölömben már ZUPITZA előre letörte azzal a megjegyzésével, hogy az ősállapotokat, a meddig lehet, békén kell hagyni s csak, ha semmi segítség nincs, szabad rájuk appellálni (id. h. 396). Ez a végső eset valóban jelen van az articulatiós módok alternatiójánál s kétségkívül a gutturális alternatióknál is. Érdemes megemlíteni, hogy a palatálisok és velárisok alternatiójának bizonyos hányadát már BECHTEL (Hauptprobl. 380) az articulatiós módok alternatiójával állította párhuzamba.

Könnyű belátni kölömben, hogy éppen az articulatio exactságának forcírozásában van a veszedelem. Ha pl. a satəm-spiransok alapján felvett 'palatális' ős- és köz-idg. alapnyelvi hang, akkor a satəm-csoportban fellépő másodlagos palatalisatiót [ói. *c*, av. *č*, ószl. *č*, örm. *č*, alb. *k*, lit. *k*] szintén alapnyelvi külömbségnek lehet deklarálni [deklarálták is pl. JOH. SCHMIDT, KZ. 25, 123. HIRT, BB. 24, 226 stb.] — annyival inkább, mert hiszen a gör. $\tau < q^*$ [pl. $\tau\epsilon < *q^*e$] szintén palatalizált q^* hangot föltételez. Ily módon a tiszta veláris és a labioveláris mel-

lett még alapnyelvi palatalizált fajokat is fel kellene venni, úgy-hogy az idg. alapnyelvi gutturális variációk száma a palatálisokkal együtt nem kevesebb mint ötre emelkednék. Ennyivel beérné talán PEDERSEN is, a ki szintén azt találja, hogy három gutturális sor egy primitív nyelv számára mégis csak fölötte kevés (KZ. 36, 293), de mi lesz akkor a reconstitúcióval — nem csupán a gutturálisok, hanem általában a consonansok reconstitúciójával? Mivel pl. a palatális vokálisok bizonynyal nem éppen csak a gutturálisokat alterálták, hanem a zár- és réshangokat is, consequenter minden consonansból legalább is két varietást, egy palatalizált és egy nem palatalizált fajtát kellene az alapnyelv számára felvenni (vö. BRUGMANN, *Grr.* I.² 544) — úgyhogy alapnyelvi consonansokat rekonstruálni körülbelül olyan sikeres vállalkozás volna, mintha valaki a fű növéset akarná hallani.

Alapnyelvi artikulatórius finomságokat tehát lehetetlen urgeálni s az articulatiós latitude gondolatát feltétlenül meg kell tartani, egyrészt mert ilyen ingadozás főleg primitív nyelvekben ma is észlelhető s másrészt mert ultima ratio olyan esetekben, a mikor már teljes lehetetlenség tovább haladni. Bizonyos, hogy az idg. alapnyelv, legalább is legkorábbi stádiumában, egy színvonalon állott a primitív nyelvekkel. S ha kétségtelen, hogy az idg. flexio rendszere egy primordiális chaotikus materiale sokszoros át- meg átgyúrása révén alakult ki, éppen oly kétségtelen, hogy a hangrendszer dolga legalább is így áll. Egy ősnyelvi hangrendszer kialakulásánál oly számos tényező működhetik közre (artikulatórius ingadozás, hangsubstitutio, nyelvkeveredés, psychikai folyamatok stb.), hogy kivételnélküli törvényszerűségről a priori szó sem lehet. Hogy az ősidg. alapnyelv hangjai teljesen határozott és semmi ingadozást nem tűrő elemek voltak, teljesen jogosulatlan fölteves, a mely az idg. alapnyelv rekonstruálható phasisára nézve sem mutatható ki. Minő színű vokális lehetett az alapnyelvi *šwā*, ha az árjában *i*-, a többi nyelvekben *a*-színű? Hol lehetett a csupán gutturálisok mögött jelentkező alapnyelvi *p*-hangok artikulatórius helye, ha a görögben és keltában mint dentális explosívák, egyebütt mint spiransok folytatódnak? Nem kell-e erősen megszívlelni

BRUGMANN józan álláspontját: 'Es muss betont werden, dass der Lautwert immer nur approximativ zu bestimmen ist' (KVG. 52)?

Ezek után határozottan azon a nézeten vagyok, hogy az idg. alapnyelv legkorábbi phasisa, a prótoidg., számára a hangtörvényeket bizonyos határig forma szerint fel kell függeszteni s hogy egészen jogosulatlan eljárás volna a gutturális probléma megoldását a hangtörvények kivételnélküliségének külföldben is hamis dogmája kedvéért visszautasítani. A proponált megoldás ez idő szerint egyedül lehetséges, de azonfelül bizonyítható is, már a mennyire ezt a dolog természete engedi. Exact bizonyítás egyszer és mindenkorra lehetetlen lévén, be kell érni a valószínűséggel. Est quadam prodire tenus, si non datur ultra.

ADDENDUM.

P. PERSSON *Beiträge zur idg. Wortforschung* című 1912 őszen megjelent nagyszabású munkájában az idg. gutturálisok terén több, részben igen lényeges tekintetben nagyon közel áll hozzám — nevezetesen az ú. n. *u* mobile kérdésében (128. l.), abban a felfogásban, hogy ha labiovelárisnak tekinthető gutturális mellett gutturális + *u* jelentkezik, a labioveláris csak látszat (125. l.), továbbá abban, hogy idg. *q* + *u* nem lehet a görögben *z* (124. l.) s a latinban nem lehet *u* (523. l.) s végül abban, hogy idg. *q* + *u* a latinban nem lehet *u* (533. l.). — Relativ prioritásomat igazolja az a körülmény, hogy jelen értekezés kerek egy esztendővel ezelőtt, 1911 őszen adatott át az Akadémia I. osztálya titkárának, hogy értekezésem kivonata 1912 januáriusában jelent meg (*Akad. Értesítő* XXIII. 24—35. l.) s végül, hogy a latinra vonatkozó feltevések már 1907 folyamán láttak napvilágot (*Nyelvtud.* I. 258—262).

S.: Szombatos codexek. 60 f. — III. Szász B.: A reflexiv és valláserkölesi elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. Kúnos és Munkácsi: A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. Vambéry: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VII. Thury J.: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. Telfy: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. Kalmány L.: Boldogasszony, ősvallásunk istenaszonya. 40 f. — X. Brassai: A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. Gr. Kuun G.: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. Ábel J.: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — XIII. k. I. Heinrich G.: Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. Barna F.: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. Goldziher I.: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. Ábel J.: A homerosi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. Barna F.: A votjakok pogány vallásáról. 40 f. — VI. Szarvas Gabor: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. Budenz J.: Egy kis viszhang Vambéry Ármin úr válaszára. 40 f. — VIII. Szily K.: Ki volt Calpinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. Bogisich M.: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. Joannovics: Szórendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. Pecz V.: A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. Telfy: Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — XIV. k. I. Ábel J.: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. Joannovics: Szórendi tanulmányok. II. rész. 80 f. — III. Barna F.: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. Telfy: Jelentés újhellén munkákról. 60 f. — V. Kalmány L.: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. Putnoky M.: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. Simonyi: A magyar szótók. 60 f. — VIII. Simonyi: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. Brassai: Szórend és accentus. 80 f. — X. Telfy: Három francia hellenista és a volapük. 40 f. 1887—1889.) — XV. k. I. Dr. Schreiner M.: Az iszlam vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. Haraszi: André Chénier költészete. 3 K. — III. Simonyi: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. Hunfalvy P.: Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 30 f. — V. Zichy A.: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. Telfy: Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VIII. Asbóth O.: A hangsúly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — X. Telfy: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. Dr. Kégl S.: Tanulmányok az újabbkori persa irodalom történetéből. 3 K. — XII. Gróf Kuun G.: Újabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. Finály: A besztercei szószedet. 4 K. — VII. Szamota I.: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. Hegedűs I.: Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. Dr. Kúnos I.: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. Hegedűs I.: Dicsének Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. Dr. Mahler: Egyiptologiai tanulmányok a choronologia köréből. 30 f. — III. Kégl S.: A perzsa népdal. 90 f. — IV. Melich J.: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német művevénysszavai? 1 K 20 f. — V. Kozma F.: Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus. 2 K. — VI. Dézsi L.: Sz. Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. Vadnai: Czákó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. Gyomlay: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. Mahler: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. Id. Szinnyi J.: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.) — XVIII. k. I. Gyomlay: Bölcs Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K. 20 f. — II. Katona L.: Temesvári Pelbárt Pélái. 1 K 20 f. — III. Némethy G.: A római elegia viszonya a görögöz. 48 f. — IV. Thury J.: A «Behdset-ül-Lugat» csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. Katona L.: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban 1 K 60 f. — VI. Dr. Cserép J.: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. Thury J.: Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. Szilasi M.: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. Kégl S.: Szenáji. 3 kor. — X. Katona L.: A Teleki-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. Bayer: Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. Haraszi: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. 1 kor. 20 f. — III. Thury J.: A közép-ázsiai török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. Melich J.: A brassói latin-magyar szótár-törődék. 60 f. — V. Pecz V.: A classica philologia jövője. 60 f. — VI. Hegedűs I.: Petrarca «Szózatja». 50 f. — VII. Kúnos I.: Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. Cserép J.: C. Julius Caesar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f. — IX. Melich J.: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 3 K. — X. Kégl Sándor: Dsélál ed-Din Rúmí négysoros versei. 1 K 50 f. — XX. k. I. Ferenczi Zoltán: Petőfi és a szocializmus. 1 K. — II.

Schmidt J.: Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében. 1 K 50 f. — III. *Asbóth Oszkár*: Szláv jövevényszavaink. (I. rész.) 2 K. — IV. *Melich J.*: Révai Miklós nyelvtudománya. 1 K. — V. *Némethy Géza*: Ovidius és Lygdamus. 1 K. — VI. *Geyza Némethy*: De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto. 1 K. — VII. *Goldziher Ignác*: Uri János. 30 f. — VIII. *Horváth Cyrill*: Joannes Verceilensis és a magyar Margit-legenda. 90 f. — IX. *Vári Rezső*: A ciliciai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. I. (bevezető) rész. — X. *Asbóth Oszkár*: A j $\wedge$ gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. 1 K 20 f. — **XXI. k.** I. *Geyza Némethy*: De Ovidio Elegiæ in Messallam auctore. 60 f. — II. *Váczy János*: A nyelvújítás győzelme. 1 K 60 f. — III. *Hegedüs István*: Menander redivivus. 2 K 80 f. — IV. *Némethy Géza*: De sexta Vergilii ecloga. 60 f. — V. *Kégl Sándor*: Bhagavadgita. 80 f. — VI. *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnévek a bizanczi íróknál. 1 K 80 f. — VII. *Császár Elemér*: Bessenyei akadémiai törekvései. 1 K 50 f. — VIII. *Bleyer Jakab*: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. 2 K. — IX. *Némethy Géza*: P. Vergilii Maronis Catalepton. 60 f. — X. *Kégl Sándor*: Emir Khosrev. 80 f. — **XXII. k.** I. *Kallós Ede*: Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz I. (Trimeterek, tetrameterek, elegiák.) 2 K. — II. *Bayer József*: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. (Székfoglaló.) 2 K. — III. *Vári Rezső*: A ciliciai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. II. (érdemleges) rész. I. fele. 2 K. — IV. *Budics Ferencz*: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. (Székfoglaló.) 2 K.

Megrendelhetők, a mennyiben még készletben vannak, a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában Budapest, V. Akadémia-utca 2.